ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 37

APRILIE – IUNIE

1986

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O.Box 12-201, telex 10 376, București, Calea Griviței, 64—66, România, sau la reprezentanții săi în străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 37 **nr. 2** **aprilie—iunie 1986**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 37 **n° 2** **avril — juin 1986**

SOMMAIRE

PARTIDUL COMUNIST ROMÂN LA A 65-A ANIVERSARE

În urmă cu 65 de ani, la 8 mai 1921 a avut loc înfiinţarea Partidului Comunist Român, eveniment de o excepţională însemnătate în istoria mişcării muncitoreşti şi revoluţionare din România, în istoria ţării noastre în general. Evoluţia istorică în cursul celor şase decenii şi jumătate ce s-au scurs de atunci, atît înainte de momentul cuceririi puterii politice, cît şi în anii construcţiei socialiste, a dovedit cu puterea de netăgăduit a faptelor că Partidul Comunist Român a fost în permanenţă la înălţimea misiunii pe care şi-a asumat-o, răspunzînd pe deplin idealurilor de dreptate socială şi independenţă naţională ale poporului român. În această perioadă istoria partidului, a mişcării democratice şi revoluţionare s-a împletit organic cu istoria întregii naţiuni, pe linia celor mai bune tradiţii de luptă ilustrate la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea de revoluţionarii paşoptişti, de figurile luminoase ale făuritorilor României moderne, independente, de gînditorii socialişti şi de militanţii tinerei mişcări muncitoreşti din ţara noastră. Aşa cum arăta tovarăşul Nicolae Ceauşescu în expunerea sa la adunarea festivă de la 8 mai 1981, „Partidul Comunist Român este moştenitorul şi continuatorul celor mai înalte tradiţii de luptă ale maselor populare pentru formarea poporului român, pentru dezvoltarea limbii şi culturii proprii, pentru afirmarea naţiunii române şi a statului naţional unitar — România".

În anii grei ai ilegalităţii, comuniştii au luptat cu consecvenţă, cu dăruire ce adesea a mers pînă la sacrificiu, pentru apărarea intereselor fundamentale economice, sociale şi politice ale clasei muncitoare şi ale altor pături sociale exploatate, în primul rînd ale ţărănimii. În acelaşi timp, ei s-au aflat în primele rînduri ale luptei întregului popor pentru stăvilirea pericolului fascist, pentru apărarea independenţei şi integrităţii teritoriale a României în faţa grelelor ameninţări externe. În aceste condiţii grele, mişcarea comunistă şi revoluţionară din România a dovedit că nu este un fenomen de import, cum a fost acuzată de propaganda oficială a vremii, ci unul naţional, adînc ancorat în realităţile ţării, slujind cu patriotism idealurile supreme ale poporului.

După 23 august 1944, Partidul Comunist Român şi-a asumat misiunea istorică de a conduce procesul transformării revoluţionare a societăţii, de construire a socialismului în România. Prin eforturile eroice ale

întregului popor, mobilizat de comuniști, s-a pornit încă din primii ani de după război acțiunea revoluționară de industrializare socialistă, de colectivizare a agriculturii, de făurire a unei culturi noi, bazată pe cele mai bune tradiții naționale și in egală măsură aptă a răspunde necesităților spirituale ale omului nou, constructor al socialismului.

Odată cu cel de-al IX-lea Congres al Partidului Comunist Român, care l-a ales în funcția supremă de conducere pe tovarășul Nicolae Ceaușescu, această acțiune a intrat intr-o nouă etapă, aceea a consolidării cuceririlor și a creării condițiilor pentru trecerea la făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate in România. Corespunzător condițiilor și obiectivelor strategice ale noii etape, a crescut rolul conducător al partidului — centrul vital al intregii națiuni —, și totodată s-a lărgit considerabil cadrul democratic de participare a întregului popor la dezbaterea problemelor fundamentale ale societății românești, la luarea deciziilor și la aplicarea lor in practica construcției socialiste. În toate domeniile de activitate economice, sociale, politice și culturale s-a manifestat suflul nou inaugurat de Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, iar rezultatele obținute au dovedit din plin justețea liniei politice și a programelor de dezvoltare inițiate de Secretarul general al partidului.

În acest moment aniversar, alături de ceilalți slujitori ai științei, de întregul popor, istoricii și arheologii își aduc prinosul lor de recunoștință Partidului Comunist Român. În documentele de partid, în cuvîntările și scrierile tovarășului Nicolae Ceaușescu, ei au aflat adesea cuvinte de prețuire și îndemnuri însuflețitoare pentru activitatea lor dedicată unei adevărate cunoașteri a trecutului istoric al poporului român, cunoaștere care nu are un scop abstract, strict cărturăresc, ci trebuie să înarmeze poporul cu fundamentul istoric al conștiinței de sine, al menirii sale în lume, cu puterea de a înțelege imperativele contemporaneității și de a scruta orizontul larg al viitorului. Această concepţie asupra menirii istoricului în societate, pe care au ilustrat-o la vremea lor Kogălniceanu, Bălcescu, Xenopol și Iorga, este totodată și concepţia partidului despre rolul istoriei în educarea socialistă a maselor. La Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta că istoria este „fundamentul oricărei activități ideologice, teoretice și politico-educative", atrăgînd în același timp atenția asupra faptului că „nu se poate vorbi de educație patriotică socialistă fără cunoașterea și cinstirea trecutului, a muncii și luptei înaintașilor noștri".

Cercetătorii perioadelor mai îndepărtate ale istoriei naționale, arheologi și istorici, animați de pasiunea pentru adevărul istoric și în egală măsură de profunde sentimente patriotice, de înțelegerea respon-

sabilă a misiunii lor, și-au dat strădania de a aprofunda cunoașterea acestor perioade timpurii, începînd cu apariția omului și a culturii sale pe teritoriul României și terminînd cu perioada de înflorire a civilizației medievale românești. Ei au acționat totodată, cu perseverență, pentru ca rezultatele obținute să devină accesibile unor cercuri cît mai largi de iubitori ai istoriei, iar punctele de vedere ale școlii istorico-arheologice românești să fie cunoscute și recunoscute de lumea științifică și opinia publică internaționale. În revistele de specialitate și monografiile tipărite în țară și străinătate, în comunicările prezentate la congrese și colocvii, aceste puncte de vedere au fost afirmate cu claritate, pe baza unui material documentar vast, dobîndit în special prin săpăturile arheologice din ultimele două decenii.

Arheologilor le revine răspunderea principală în studierea și reconstituirea procesului de formare a poporului român și a civilizației sale, urmărind cu prioritate evoluția fondului etno-cultural autohton traco-geto-dac în relația sa dialectică, istoric obiectivă, cu alte populații și civilizații, cu care a venit în contact. Specialiștii au găsit în cuvintele tovarășului Nicolae Ceaușescu îndemnul luminos de a pune în studiile lor accentul „pe acele fapte istorice care au favorizat contacte de viață și influențe reciproce între populațiile acestor meleaguri, proces care a stat la baza formării națiunii noastre, a popoarelor din Balcani, a altor popoare învecinate". Ideea strînsei interdependențe, a convergenței civilizațiilor, constantă definitorie a gîndirii istoriografice românești, reafirmată cu claritate de tovarășul Nicolae Ceaușescu, reprezintă într-adevăr unica modalitate de apreciere justă, nuanțată, în spiritul adevărului științific, a contribuției fondului autohton în raport cu cea a diferitelor elemente alogene, la formarea tezaurului cultural al Daciei antice, care, transmis prin veacuri, a imprimat acea inconfundabilă specificitate a poporului român și i-a asigurat totodată solide și neîntrerupte legături în sînul marii familii a popoarelor europene.

Aducînd probele incontestabile ale autohtoniei, unității și continuității etno-culturale a geto-dacilor, arheologii au studiat cu interes și acele descoperiri ce ilustrează contactele lor cu alte popoare și civilizații, de care au fost influențați și pe care, la rîndul lor, le-au influențat. În acest fel, „punînd în evidență aportul considerabil cu care tracii s-au înscris — alături de vechii greci și latini, de celți și iliri, de germani și slavi — în istoria mai veche a civilizației europene", oamenii de știință nu numai că își îndeplinesc o înaltă datorie profesională, ci contribuie efectiv, așa cum aprecia tovarășul Nicolae Ceaușescu, „la o mai bună înțelegere între urmașii de azi ai acestor vechi popoare, la cauza nobilă a păcii și colaborării între națiunile din această zonă".

Dintre elementele alogene, romanii sînt aceia care au jucat cel mai important rol în formarea poporului român. Cercetările arheologice, epi-

grafice şi numismatice au pus în evidenţă pe intregul teritoriu al Daciei, atît în provincie, cît şi în afara ei, dovezile contactelor intense, ale simbiozei daco-romane, iar lingvistica atestă fără dubiu contribuţia hotărîtoare a latinei la formarea limbii române. În acelaşi timp, studiile de specialitate au confirmat caracterul episodic şi importanţa secundară ale prezenţei popoarelor migratoare. Pe acest temei incontestabil tovarăşul Nicolae Ceauşescu afirma că „din toate popoarele migratoare nici unul nu a putut înlocui poporul plămădit pe aceste meleaguri, că urmaşii dacilor şi romanilor, noul popor care îşi afirma propria entitate s-a dezvoltat continuu şi a rămas adevăratul şi singurul stăpîn al vechii Dacii".

La cea de-a 65-a aniversare a intemeierii Partidului Comunist Român, arheologia românească se prezintă cu un bilanţ pozitiv, cu realizări de seamă. În cîmpul ei de activitate există însă numeroase probleme ce urmează încă a fi studiate, aprofundate pe baza materialului documentar acumulat şi a celui ce va fi oferit de viitoarele campanii de săpături arheologice.

Documentele *Congresului ştiinţei şi învăţămîntului*, cuvîntările rostite cu acest prilej de tovarăşul Nicolae Ceauşescu şi de tovarăşa Elena Ceauşescu constituie un mobilizator program de perspectivă, care cere ştiinţei româneşti „să se angajeze cu toată hotărîrea în activitatea revoluţionară de cercetare şi descoperire a noi şi noi taine ale naturii şi universului, să-şi aducă o contribuţie tot mai insemnată la îmbogăţirea tezaurului ştiinţific naţional şi universal". Urmînd acest îndemn, în cadrul mai larg al cercetării istorice, arheologii sînt hotărîţi să aducă un aport sporit, de înalt nivel ştiinţific, la cunoaşterea trecutului îndepărtat al patriei şi la educaţia patriotică a poporului nostru.

OBSERVAȚII ASUPRA CERAMICII DINTR-UN COMPLEX AL CULTURII HAMANGIA DE LA MEDGIDIA, PUNCTUL „COCOAȘE" *

de PUIU HAȘOTTI

În anul 1979, lucrări de interes obștesc au dus la săparea unui șanț pentru instalarea unei conducte, ocazie cu care s-a atins marginea unui complex arheologic, de unde, prin executarea unei mici casete, s-au recuperat materiale ce aparțin culturii Hamangia. Caseta a avut rolul de a feri respectivul complex de distrugerea ce ar fi intervenit în urma lucrărilor de interes obștesc. În anul 1983, s-a efectuat o secțiune de 25 × 2 m, situată chiar lîngă caseta din 1979, iar în anul 1984, alte patru secțiuni. Secțiunea din 1983 (S 1), împreună cu caseta, au permis surprinderea întregului complex.

Așezarea se află la circa 2,5 km NE de gara orașului Medgidia. Este o așezare deschisă, relativ întinsă, situată pe o pantă foarte lină cu înclinația spre sud și sud—sud-est. S-a identificat un singur strat arheologic. Datorită caracterului foarte risipit al așezării, acest strat este destul de subțire (maximum 40 cm) și de sărac; în multe puncte el chiar dispare cu totul.

Cele mai numeroase și interesante materiale s-au descoperit în groapa (g 1) din S 1, care se continua și în sondajul din 1979. Ea era de formă ovală, cu diametrul lung de 4 m și avea adîncimea de 1,05 m, avînd un caracter ritual. În partea ei de nord predominau obiectele arheologice, iar în cea de sud, oasele de animale, în special de bovine; s-au descoperit și scoici de apă dulce. Limita dinspre est—sud-est a gropii era mărginită de un „perete" de pămînt deschis la culoare și steril din punct de vedere arheologic, care avea 0,40—0,50 m lățime și 0,50—0,60 m grosime. Dincolo de el, tot spre nord—nord-vest de groapă, la aceeași adîncime cu partea superioară a ei și a „peretelui", pe o suprafață de circa 15 m², erau risipite multe oase de animale, dintre care cele de bovine erau predominante. De partea cealaltă a gropii, spre sud—sud-est de ea, stratul arheologic, după ce se continuă 0,50 m, dispare brusc.

Apreciem că groapa avea un caracter ritual pe baza următoarelor considerente: marea aglomerare a materialului arheologic, dimensiunile sale mari, asocierea gropii cu „platforma" de oase, numeroasele și variatele obiecte descoperite în ea, între care numeroase statuete, fragmentare și întregibile, predominarea oaselor de bovine, lipsa unor resturi de vatră.

* Așezarea a fost identificată de Eugen Mihail, care a participat la sondajul efectuat în anul 1979.

SCIVA, tomul 37, nr. 2, București, aprilie — iunie 1986, p. 121—133

În cadrul culturii Hamangia, gropi rituale s-au mai găsit la Baia-Golovița [1], Ceamurlia de Jos [2] și Limanu [3]. Este de remarcat faptul că, în toate aceste complexe rituale, predomină sau sînt în exclusivitate, oasele de bovine. Dacă avem în vedere faptul că în Anatolia, unde se află zona de origine a culturii Hamangia, dar mai ales la Çatal Hüyük [4], a existat un puternic cult al taurului, credem că ar fi posibil ca aceste gropi rituale din cadrul culturii Hamangia să reprezinte dovezi de continuitate și descendență a unor idei magico-religioase anatoliene.

În cele ce urmează, nu vom prezenta și descoperirile din anul 1984, întrucît ele sînt mai puțin numeroase şi nu modifică aspectul general al elementelor așezării, ci ne vom opri numai asupra descoperirilor din groapa rituală, punînd un accent deosebit asupra ceramicii [5], care, și în acest caz, ne oferă cele mai prețioase elemente de sincronism și încadrare cronologică.

În groapă s-au descoperit următoarele unelte : două frecătoare aproximativ ovale, un topor din granit cenușiu, o dălțiță din gresie verzui-maronie, 60 unelte de silex, în rîndul cărora predomină gratoarele amenajate pe așchii mici și lamelele, două împungătoare fragmentare de os, o spatulă de os, și cîteva plantatoare de mici dimensiuni, de corn.

Plastica este reprezentată de figurine de lut, întregibile sau fragmentare, o figurină plată de gresie verzuie și alta dintr-o rocă moale. Remarcăm faptul că toate piesele reprezintă divinitatea feminină ,,în picioare'' şi că, în general, plastica de aici are unele trăsături specifice.

Din rîndul altor descoperiri mai amintim : două obiecte (unul de calcar albicios, celălalt de marmură gălbuie), care au forma unor jumătăți de elipse și se pare că aveau un caracter ritual, întrucît obiecte asemănătoare s-au găsit în cîteva morminte de la Cernavoda[6] ; un pandantiv din colț de mistreț ; un inel fragmentar de os ; o scoică perforată și o mărgea din ceramică, amîndouă făcînd parte din coliere.

Dacă toate descoperirile sus menționate pun mai puțin în lumină anumite aspecte cronologice și sincronisme ale culturii Hamangia, ceramica ridică o serie de noi probleme din acest punct de vedere. La o analiză amănunţită, ceramica de la Medgidia ,,Cocoașe'' se împarte în trei grupe : ceramica de uz comun, care la rîndul ei se subdivide în patru subgrupe, ceramica decorată cu benzi de triunghiuri excizate și încrustate cu alb și ceramica fină.

1 CERAMICA DE UZ COMUN

Reprezintă circa 70 % din totalul ceramicii și este de o destul de mare varietate, în privința calității pastei, a formelor și a modalităților de decor.

1 a. *Ceramică grosieră de uz comun* (fig. 1, fig. 2/1). Este cea mai numeroasă din cadrul grupei 1 a. S-au descoperit doar fragmente, care lasă

[1] D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, p. 240 ; El. Lăzurcă, Peuce, 8, 1980, p. 9—10.

[2] D. Berciu, *op. cit.*, p. 146—147.

[3] D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 78.

[4] J. Mellaart, Anatolian Studies, 9, 1970, p. 78 și urm.

[5] O prezentare succintă a săpăturii și a tuturor materialelor, am făcut-o în Materiale, Alba Iulia, 1984, sub tipar. Asupra plasticii am insistat mai mult cu ocazia unui articol care cuprinde mai multe descoperiri și considerații generale, în Pontica 18, sub tipar.

[6] D. Berciu, *op. cit.* p. 82.

să se întrevadă vase de mari dimensiuni. Pasta a fost neuniform arsă, dar pereţii au o duritate destul de mare. Ca degresant, s-au folosit cioburi pisate şi nisip cu pietricele. La marea majoritate, zona de sub buză a fost lustruită, prin aplicarea unui slip castaniu, creîndu-se astfel impresia unei buze individualizate. Două fragmente, după ce au fost decorate cu barbotină, au fost acoperite cu un strat de lut fin, dar neîngrijit dispus. La subgrupa 1a, barbotina este omniprezentă, ea fiind dispusă în vîrci oblice, paralele, sau mai rar în zig-zag. Cînd s-a renunțat la vîrci, s-a recurs la incizii oblice, foarte variate ca lățime și adincime. Partea inferioară a vaselor este precumpănitor decorată cu incizii neregulate (fig. 1/4, 8). Unele fragmente, pe linia de contact dintre slipul castaniu şi corpul propriu-zis, au incizii scurte, orizontale, sau excizii neregulate (fig. 1/14), tot pentru a se accentua individualizarea buzei. Un fragment are pe fund o impresiune de rogojină, iar un altul (fig. 1/3) are pe corp două ,,metope" — una din incizii adînci, iar cealaltă din vîrci fine. Majoritatea fragmentelor au partea interioară bine netezită și apoi lustruită, pentru a se obține impermeabilitatea necesară.

Cele mai numeroase sînt vasele cu pereții arcuiţi pe 2/3 din înălţime, pornind de la buză și drepți la partea inferioară. Mai rare sînt fragmentele de vase bitronconice sau de vase cu gît cilindric, scurt, drept sau evazat, și cu corpul globular sau piriform (fig. 1/1). Menţionăm și profilul unui vas cu formă tronconică la partea inferioară, căruia după ce s-a spart, i s-a făcut, prin șlefuire, o nouă buză (fig. 2/1). Procedeul a mai fost întîlnit şi la un vas descoperit întîmplător la Grădina [7] (jud. Constanța). Un fragment are un brîu alveolar foarte primitiv (fig. 2/1), decor care apare și în alte așezări Hamangia [8] și este frecvent în așezări ale culturii Dudești din faza I (Malul Roșu), dar mai ales din faza II (Fundeni), după periodizarea lui Eug. Comșa [9]. De fapt, subgrupa 1a are destule analogii cu forme și decoruri din ceramica culturii Dudești [10]. În privința barbotinei, care, în sine, nu are valențe cronologice, sînt o serie de diferențe între aceea din așezarea noastră și cea din cultura Dudești. Astfel, la ceramica de la Medgidia ,,Cocoașe" ca dealtfel la toată ceramica grosieră a culturii Hamangia, nu apare decorul realizat cu unghia, care în cultura Dudești reprezintă o moștenire Starčevo-Criș [11].

Față de ceramica de același fel din alte așezări Hamangia, aceea de la Medgidia ,,Cocoașe", pe lîngă o serie de aspecte comune — unele forme și modalități de aplicare a barbotinei —, are un element caracteristic, anume inciziile mici, orizontale, plasate pe linia de contact dintre zona lustruită și barbotină. Acest decor ne trimite încă o dată spre analogii cu cultura Dudești [12] (fazele I și II). Lustruirea vaselor în interior este un alt element comun celor două culturi. Mai remarcăm faptul că ceramica din subgrupa 1 a are mai multe asemănări cu ceramica grosieră din fazele I și II ale culturii Dudești, decît cu aceea din fazele III și IV ale acestei culturi.

[7] N. Harţuche, Pontica, 4, 1971, p. 250, fig. 1/4.
[8] D. Berciu, *op. cit.*, p. 195; P. Hașotti, Pontica, 13, 1980, p. 205 fig. 24, p. 206.
[9] Eug. Comșa, PZ, 43, 1971, 2, fig. 3/1—3, fig. 16.
[10] Idem, Materiale, 5, 1957, p. 93, p. 94 fig. 3; M. Nica, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 78—79.
[11] *Ibidem*, p. 80 și urm., Eug. Comșa, PZ, 43, 1972, 2, fig. 16, p. 20.
[12] M. Nica, *op. cit.*, p. 78—80.

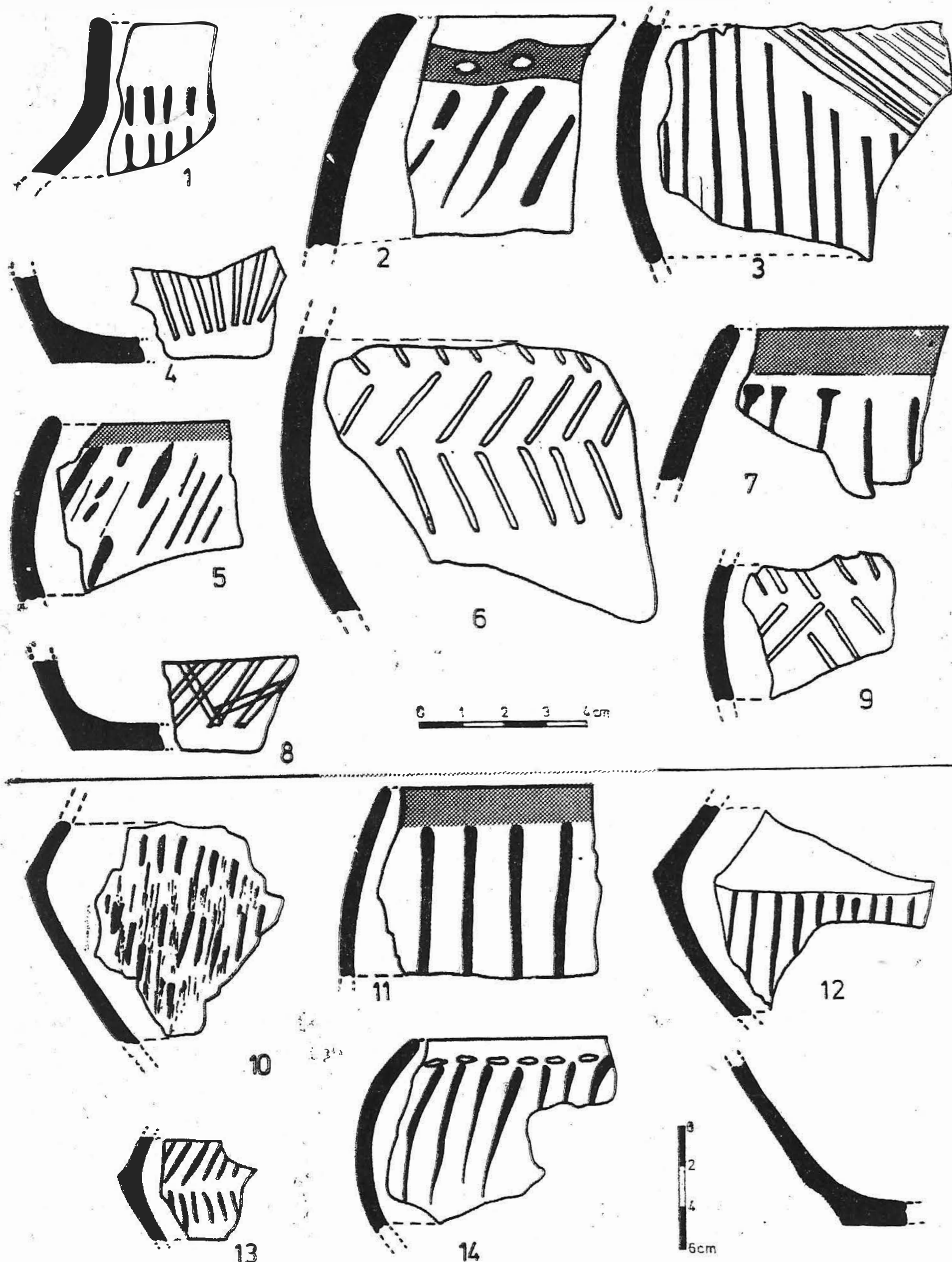

Fig. 1. Ceramică grosieră de uz comun.

În cadrul culturii Vinča, cele mai numeroase analogii le găsim în faza A [13] (A 1, A 2 şi mai ales A 3 [14] — după periodizarea lui Gh. Lazaro-

[13] Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 106—115, Pl. XIII—XV.
[14] *Ibidem*, p. 113—115, p. 110 fig. 10 coloanele a şi c ; Pl. XV.

vici). De exemplu, la Gornea [15] găsim următoarele elemente comune: oala globulară cu sau fără gît individualizat, brîul alveolar, organizarea barbotinei, inciziile pe corp, inciziile orizontale sub buză.

1b. *Ceramica de uz comun acoperită cu slip castaniu* (fig. 2/3, 4). Poate și datorită cercetărilor sumare, subgrupa 1b este reprezentată doar de cîteva fragmente. În fazele Golovița [16] și Ceamurlia de Jos [17], această specie ceramică va fi destul de numeroasă. Pasta este neîngrijită și, destul de des, neuniform arsă. Pentru a se înlătura porozitatea și alte defecțiuni de ardere și modelare, vasele au fost acoperite cu un strat de slip fin, atît la exterior cît și în interior.

În privința formelor, amintim înainte de toate vasele cu corpul piriform și gît cilindric cu buză evazată, dar fără o curbură exterioară la partea inferioară a gîtului, ca la cîteva exemplare din alte așezări datate în faza Golovița [18]. Forma bitronconică este reprezentată de un singur fragment.

1c. *Ceramica superioară de uz comun* (fig. 2/5—16, fig. 3/1—5) este destul de numeroasă dar totuși mai puțin reprezentată decît grupa 1a. Pasta este mai bine aleasă și preparată și uniform arsă. Ca degresant s-a folosit nisip mai bun și cioburi mărunt pisate.

Formele și decorurile sînt în genere aceleași ca la subgrupa 1a. Cele mai numeroase sînt oalele cu pereții arcuiți. Există și forme — vasul borcan cu buza individualizată prin îngroșare (fig. 2/5, 6) sau printr-o ușoară evazare (fig. 2/14) — și ornamente — crestături pe buză (fig. 2/14, 3/4, 6) cu incizii fine și vîrci subțiri de barbotină sub ele, specifice acestui complex. O mențiune aparte merită fragmentul de la un vas globular, cu gîtul scurt, cilindric, avînd pe umăr un decor meandric, foarte fin incizat (fig. 3/1).

Pentru ceramica subgrupei 1c, care, ca decor, are destul de frecvent excizii pe sau sub buză, găsim bune analogii în culturile Dudești I [19] (unde există vase aproape identice), Karanovo II [20], Karanovo III [21] și Vinča A [22] (cu continuare în Vinča B1 [23]). Pentru Vinča A3 [24], constatăm modalități aproape identice de aplicare a barbotinei și de executare peste ea, cu un instrument bont, a unor incizii late. Vase asemănătoare subgrupei 1c, atît ca forme, cît și ca decoruri, apar însă și în cultura Boian-faza Bolintineanu (de exemplu la Aldeni [25]), punîndu-se astfel problema dacă nu cumva la geneza acestei culturi nu a stat, ca element meridional, pe lîngă cultura Dudești, și cultura Hamangia. Această întrebare la care se pare că trebuie să dăm un răspuns afirmativ, se va pune cu mai multă acuitate mai jos, cu prilejul prezentării ceramicii din grupele 2 și 3.

[15] Idem, *Gornea*, Reșița, 1977, p. 58—59.

[16] D. Berciu, *op. cit.*, p. 246; P. Hașotti, *op. cit.*, p. 205 fig. 23, p. 207.

[17] D. Berciu, *op. cit.*, p. 193 fig. 97/2—5; P. Hașotti, Materiale, Vaslui, 1982, sub tipar.

[18] D. Berciu, *op. cit.*, p. 261 fig. 156/1; P. Hașotti, Pontica, 13, 1980, p. 205 fig. 23; R. Lungu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 13—15.

[19] Eug. Comșa, SCIV, 20, 1969, 4, p. 568; M. Nica, *op. cit.*, p. 79 și urm.; Idem, Historica, 2, 1971, p. 11 fig. 1/8—10.

[20] A se vedea M. Nica, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 78—80, unde este o discuție mai amplă, cu indicarea mai multor situri din nordul Bulgariei.

[21] G. I. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, pl. 10/1; 11/1.

[22] Eug. Comșa, *op. cit.* p. 257; Idem, Dacia, N.S. 13, 1969, p. 28, fig. 14/1—10; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 110 fig. 10 colcana a/1, pl. XIV H/1, 20, pl. XV G/21, 37, 38, pl. XIII C/13—17; Idem, *Gornea*, p. 55—61; Idem, ActaMN, 8, 1971, p. 409—413.

[23] Idem, *Neoliticul Banatului*, pl. XVI G/11—17 etc.

[24] *Ibidem*, pl. XV A.

[25] Gh. Ștefan, Eug. Comșa, Materiale, 3, 1957, p. 58 fig. 3/3.

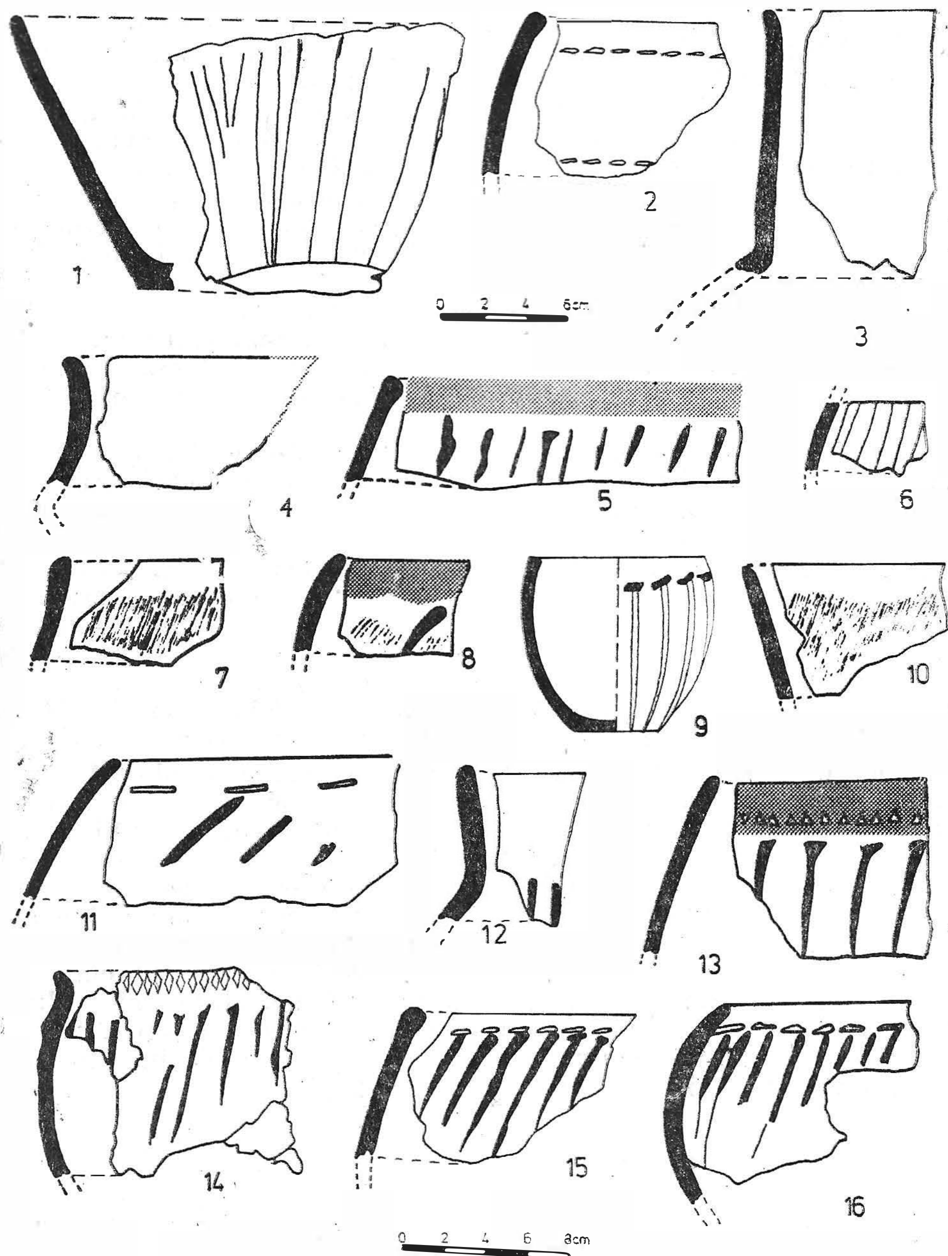

Fig. 2. 1—2 ceramică grosieră de uz comun ; 3—4 ceramică de uz comun acoperită cu slip ; 5—16 ceramică superioară de uz comun.

Despre asemănarea ceramicii decorate cu barbotină din cadrul culturilor Vinča, Dudești și Hamangia, a amintit în treacăt și prof. D. Berciu [26]. Cîteva fragmente ceramice descoperite la Cernavoda [27], pentru care

[26] D. Berciu, *op. cit.* p. 21—22.
[27] *Ibidem*, p. 20 fig. 8/4, 6, 7, p. 21 fig. 9/4.

nu avem precizări stratigrafice, și un vas de la Baia [28] sînt identice, în ciuda faptului că sînt probabil posterioare ceramicii din subgrupa 1c din așezarea noastră.

1d. *Ceramica grosieră a vaselor de mici dimensiuni* (fig. 3/7—11). Vasele și fragmentele puțin numeroase ale acestei subgrupe sînt de mici dimensiuni (Î = 4—5 cm), probabil replici ale vaselor de lemn și poate de piatră. Avînd în vedere dimensiunile lor mici, pereții sînt exagerat de groși, în primul rînd pentru că pasta nu este de prea bună calitate. Totuși arderea este uniformă. Forma predominantă este aceea tronconică cu pereții drepți sau puțin arcuiți. Unele vase au un slip lustruit, iar pe pereții celor decorate, se întîlnește cîte o dată barbotină fină sub formă de vîrci (fig. 3/11); alteori au excizii sub buză(fig. 3/9). Unul dintre vase este o replică a celor de dimensiuni mai mari, care au sub buză incizii, iar mai jos, vîrci oblice, paralele și subțiri. Tot în subgrupa 1d, încadrăm și fragmentul de la un vas ceva mai mare (fig. 3/8), de formă globulară, cu două șiruri de excizii neregulate, neglijente, sub care se află aplicat un buton rotund, urmat de o rețea de incizii oblice, adînci.

Prin forma și aspectul lor general, vasele acestei subgrupe individualizează o categorie ceramică aparte în cadrul culturii Hamangia. Vase de mici dimensiuni s-au descoperit și la Baia-Golovița [29] (aici sînt însă forme mai evoluate — profil bitronconic în formă de „S" alungit) și unul la Cernavoda [30].

În cadrul culturilor Vinča A [31] și Dudești I B [32], găsim exemplare identice, situație ce ne obligă să postulăm, încă o dată, o datare timpurie a complexului de la Medgidia „Cocoașe".

Observații mai numeroase și mai interesante se pot face în urma analizei ceramicii din grupele 2 și 3.

2. *Ceramica neagră decorată cu benzi de triunghiuri excizate* (fig. 3/12—18, 4/1, 2, 11). Cu toate că este grupa cea mai puțin reprezentată, ea are o importanță deosebită pentru datarea relativă a complexului ritual. În genere, pasta este de bună calitate. Ca degresant s-au folosit nisipul cu bobul mare dar fără pietricele și cioburi mărunt pisate. Unele fragmente sînt dintr-o pastă mai puțin îngrijită, dar prezintă același decor. Arderea este bună ; în spărtură, cioburile au o culoare ce variază de la cenușiu închis la negru. Excizia, reprezentată de triunghiuri mici, de diferite forme, umplute cu o materie făinoasă, albă (cretă ?), s-a făcut după ce, în prealabil, vasele au fost acoperite cu un strat de slip negru (pe unele fragmente nu s-a mai păstrat), lustruit.

Fragmentele ceramice provin de la vase de dimensiuni mici și medii, de formă globulară, mai rar bitronconică, iar altele, de la vase cu gît cilindric (fig. 3/18). S-a descoperit și un picior aproape întreg (fig. 4/1), plin în interior, de la o cupă — formă care, de fapt, ca și celelalte, este de certă

[28] El. Lăzurcă, *op. cit.*, p. 27, pl. 15/1, pl. 16/4.

[29] D. Berciu, *op. cit.*, p. 263 fig. 158/3, 4 ; p. 264 fig. 155/1.

[30] *Ibidem*, p. 24 fig. 14/3 și Inv. 4053 din colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.

[31] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XIII D/14, 15, pl. XIV D/28, pl. XV B/21—24, E/14 ; Idem, *Gornea*, pl. XLIX/1 ; L/2.

[32] M. Nica, *op. cit.*, p. 79 fig. 4/3, 11.

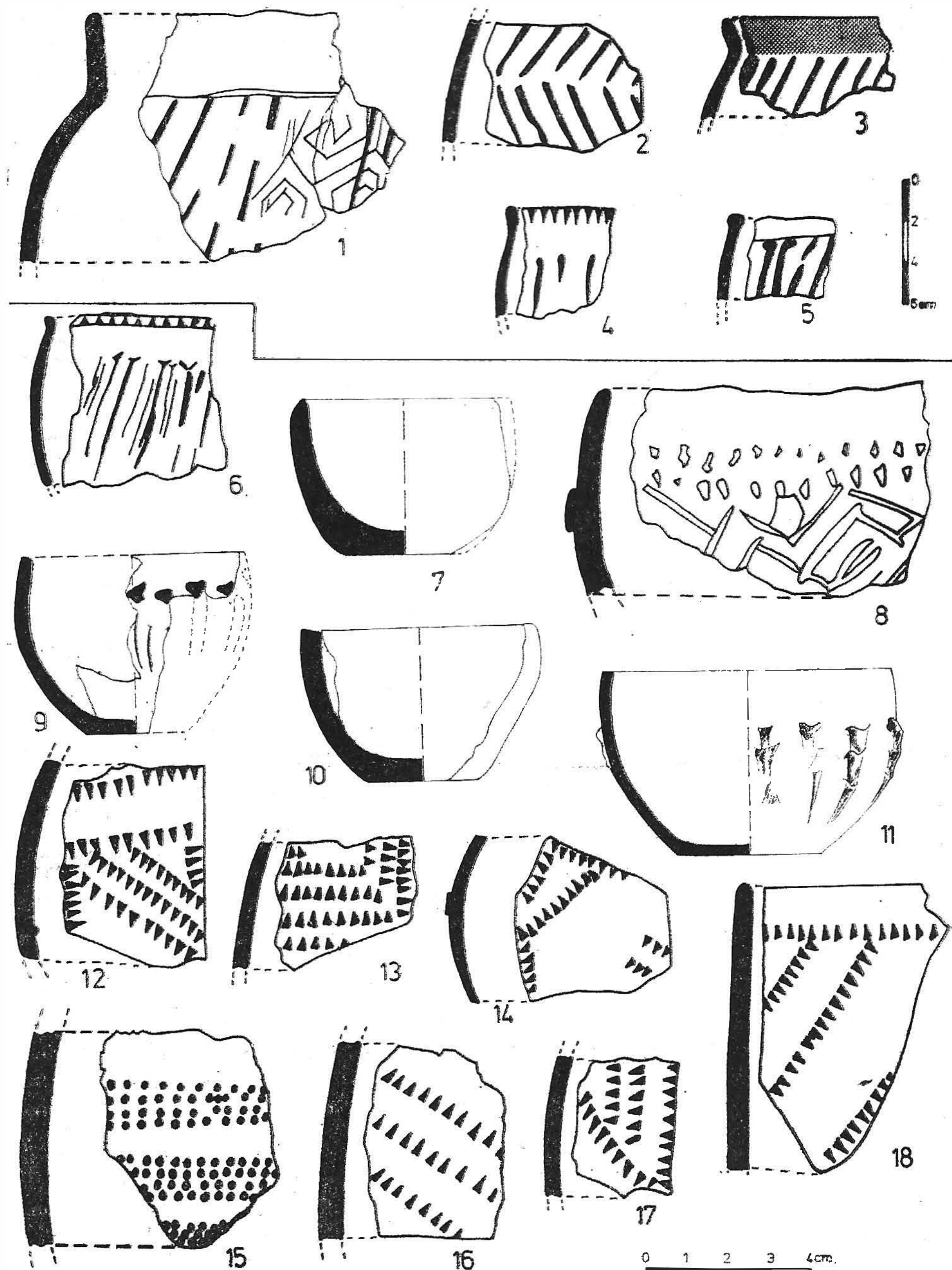

Fig. 3. 1—6 ceramică superioară de uz comun ; 7—11 Ceramică grosieră a vaselor de mici dimensiuni ; 12—18 ceramică neagră decorată cu benzi de triunghiuri excizate.

tradiţie sudică. Exciziile triunghiulare, umplute cu pastă albă sînt dispuse în şiruri paralele şi formează benzi ce se unesc în unghiuri. Uneori aceste benzi sînt mărginite de o linie de triunghiuri excizate. Un fragment este cu totul deosebit prin exciziile sale rotunde, dispuse în benzi de cîte patru

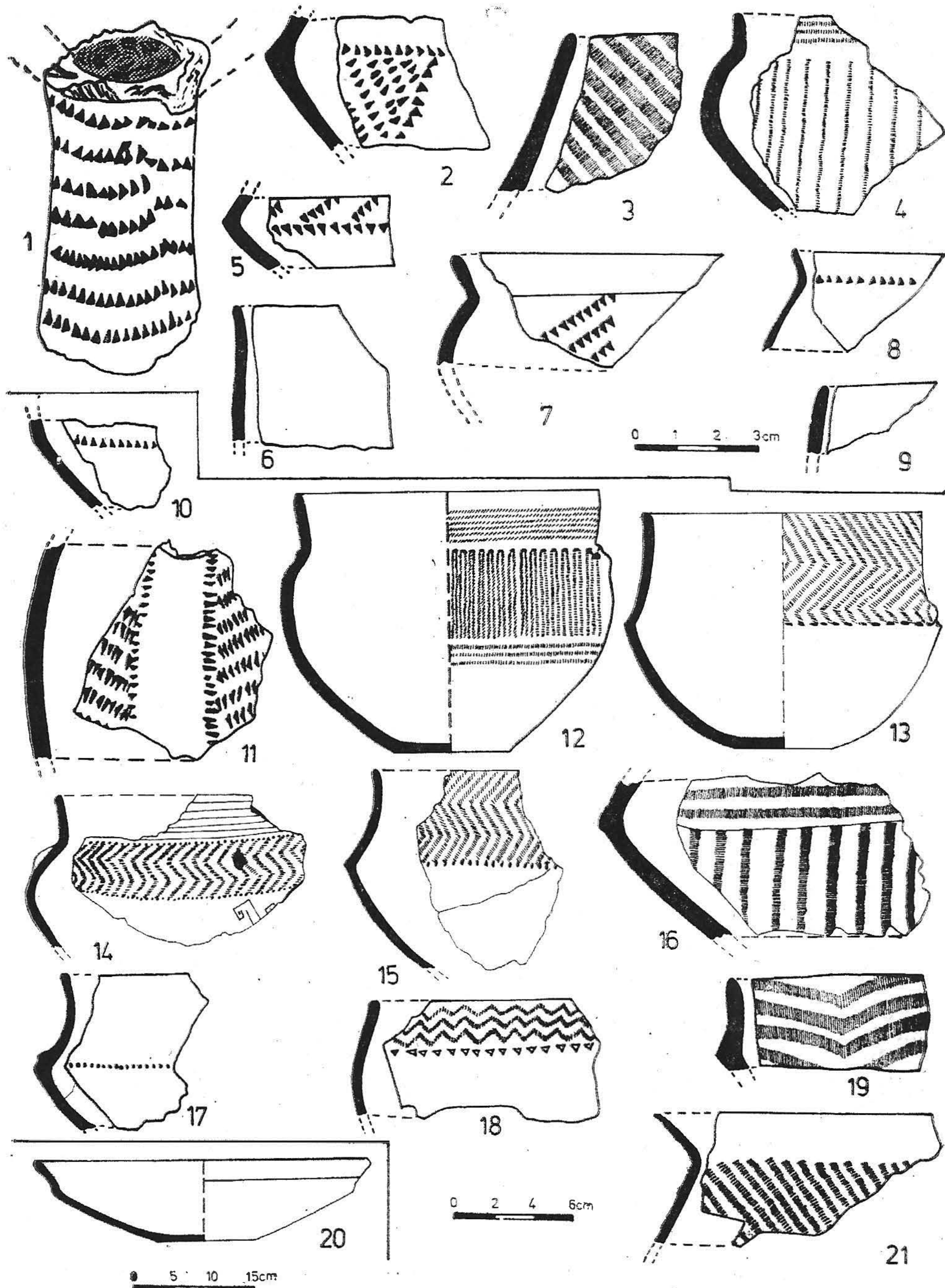

Fig. 4. 1, 2, 11 ceramică neagră decorată cu benzi de triunghiuri excizate; 3—10, 12—21 ceramică fină.

linii (fig. 3/15). Acest fragment prezintă asemănări cu materiale Karanovo II [33], Vinča A (mai ales A3 [34] — după periodizarea lui Gh. Lazarovici) și Dudești [35]. Unele benzi au o ușoară formă spiralică.

Excizia triunghiulară, încrustată cu alb, apare pe tot parcursul evoluției culturii Hamangia [36], dar la Medgidia „Cocoașe" ea este de o acuratețǎ mai mare și se întîlnește la vase modelate dintr-o pastă mai bună decît în celelalte așezări. Asupra acestei ceramici, remarcăm faptul că la Medgidia-Satu Nou (faza Golovița) ea este mai frecventă decît la Tîrgușor „Urs", așezare care este mai tîrzie (faza Ceamurlia de Jos). În privința exciziei, există de asemenea ușoare diferențe între faze, ea fiind mai adîncă și în general formînd un decor mai variat și bogat în așezările mai timpurii [37]. Acest procedeu decorativ, cu puternice ascendențe sudice, îl întîlnim și în cadrul culturii Boian-Bolintineanu [38], unde, spre deosebire de cultura Hamangia, exciziile triunghiulare, pe lîngă benzi drepte, sînt dispuse și în spirale [39] — , element decorativ mai evoluat. Este deci foarte posibil ca la geneza ceramicii încrustate din cadrul culturii Boian-Bolintineanu să stea, pe lîngă cultura Dudești, și cultura Hamangia.

Excizia triunghiulară a grupei 2 nu trebuie confundată cu cea din cadrul ceramicii fine, de care diferă atît ca dimensiuni, cît și ca modalitate de dispunere.

3. *Ceramica fină* (fig. 4/2—10, 12—21). Importanța acestei grupe este deosebită, întrucît ea ne oferă cele mai multe și precise analogii pentru precizarea unor sincronisme și descendențe.

Pasta din care au fost modelate vasele este bine și uniform arsă, fapt datorită căruia, în spărtură, vasele au o culoare cenușie, uniformă. Ca degresant s-a folosit nisipul fin. Pereții vaselor sînt subțiri, îngroșîndu-se puțin spre fund și cîteodată spre zona diametrului maxim, la vasele bitronconice. Slipul negru, puternic lustruit, este omniprezent.

În ansamblul ei, ceramica fină, ca dealtfel întreaga ceramică și toate obiectele descoperite în groapa rituală, ne înfățișează o cultură bine formată și structurată, cu elemente originale, care lasă să se întrevadă originea sudică, anatoliano-egeică a culturii Hamangia.

În privința repertoriului formelor, remarcăm înainte de toate lipsa străchinilor — vase atît de răspîndite în cultura Hamangia. Inexistența altor forme mai rare, precum capacele în formă de căciulă, poate fi explicată datorită cercetărilor sumare întreprinse în așezare. Forma bitronconică (fig. 4/13, 15, 17), clasică, este cea mai răspîndită. Alte vase, de asemenea cu profil bitronconic, au pereții mai puțin arcuiți (în forma unui „S" prelung). O formă specifică este, în schimb, oala cu corp globular și gît cilindric, cu buza dreaptă sau ușor evazată (fig. 4/12, 14/21). În cadrul

[33] G. I. Georgiev, *op. cit.*

[34] Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 114, 110 coloana a/1—10; Eug. Comșa, *op. cit.*, p. 31, 32 fig. 18 B/1, 2.

[35] C. Mateescu, *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie*, 1, București, 1971, p. 64 fig. 11/2.

[36] D. Berciu, *op. cit.*, p. 195—196 (Ceamurlia de Jos); *Ibidem*, p. 250—251 (Golovița); P. Hașotti, Pontica, 14, 1981, p. 26—27 (Medgidia-Satu Nou). Idem, Materiale, Vaslui, 1982, sub tipar (Tîrgușor, punctul „Urs"); P. Diaconu, N. Angelescu, RevMuz, 4, 1968, p. 350 (Canaraua Fetei); Eug. Comșa, A. Aricescu, D. Galbenu, Materiale, 8, 1962, p. 170 (Techirghiol); R. Lungu, *op. cit.* p. 12—15 (Grădiștea-Coslogeni).

[37] P. Hașotti, Pontica, 14, 1981, p. 26—28.

[38] Eug. Comșa, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 279 fig. 14/1—6, 9—11; Idem, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 96, pl. 3, 4.

[39] Idem, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 279 fig. 14; Idem, *Istoria comunităților...*, p. 96.

culturii Hamangia ea apare numai la Medgidia „Cocoașe" și recent la Duranculac [40] — așezare datată de asemenea într-o fază timpurie. Rară, dar tot o formă caracteristică acestei așezări și celei de la Duranculac [41], este și platoul larg și puțin înalt, cu buza puternic evazată (fig. 4/20). Trei fragmente provin de la pahare cu gîtul cilindric (formă foarte răspîndită în necropole [42]), un castron tronconic cu pereții arcuiți și un pahar globular. Decorul ceramicii grupei 3 este frecvent reprezentat de caneluri foarte fine („caneluri plisate") — caracteristice culturii Hamangia exclusiv în această așezare și de asemenea în cea de la Duranculac, pe care autorul citat o sincronizează cu culturile Hotnica, Usoe I și Dudești [43]. Pe vasele bitronconice, ele sînt dispuse în zig-zag, în registre oblice, pe partea superioară a lor, începînd de la linia ce marchează diametrul maxim. Pe oalele cu gît cilindric, „canelurile plisate" se află dispuse orizontal pe gît și vertical tot pe jumătatea superioară a vaselor. Caneluri ceva mai late, dar lucrate în aceeași tehnică, apar pe cîteva fragmente, dintre care la unul și în interior.

Decorul canelat se întîlnește și în alte așezări, unele datîndu-se într-o perioadă tîrzie a culturii Hamangia, cum ar fi cea de la Tîrgușor „Urs" [44]. În aceste cazuri, el este de o altă factură, și nu se întîlnește pe vase negre, puternic lustruite. Spre deosebire de ceramica din complexul nostru, unde canelurile sînt foarte fine, în celelalte așezări, mai puțin în cea de la Duranculac, ele sînt ceva mai late și mai proeminente. Pe lîngă aceasta, alte elemente indică diferențe cronologice apreciabile între așezarea de la Medgidia „Cocoașe" și punctele unde s-au descoperit vase cu caneluri proeminente (Mangalia [45], Limanu [46], Corbu [47]), care se datează spre sfîrșitul culturii și apar ca urmare a unor influențe tîrzii precucuteniene [48]. Mai menționăm că formele ceramice din așezările în care apar caneluri proeminente nu se întîlnesc la Medgidia „Cocoașe" (ne gîndim în special la vasele cu corpul „în patru colțuri".

La vasele bitronconice, pe linia diametrului maxim, există de cele mai multe ori binecunoscutul decor din cadrul culturii Hamangia, format din excizii foarte fine, încrustate cu alb ; la oalele cu gîtul scurt, cilindric, această linie din excizii încrustate se află pe linia de unire a gîtului cu corpul. Vasele la care lipsește decorul din caneluri fine au, în compensație, excizii mai mari, cîteodată dispuse în șiruri oblice.

Un alt element caracteristic ceramicii fine din așezarea noastră, dar și celei de la Duranculac, care nu apare însă la toate vasele, îl reprezintă micile protuberanțe, cîte două la fiecare vas, aflate la 180° una de cealaltă, în zona diametrului maxim. Platourile largi au protuberanțele sub buză.

Cele mai numeroase analogii — din afara culturii Hamangia — pentru ceramica fină de la Medgidia „Cocoașe", le întîlnim în cadrul culturii

[40] T. Dimov, Izvestija Varna, 1, 1982, p. 41 fig. 9.
[41] *Ibidem*, p. 43 fig. 10.
[42] D. Berciu, *op. cit.*, p. 69 fig. 26/2, 27/3 : V. Volschi, M. Irimia, Pontice, 1, 1968, p. 66—70, fig. 31—35, 38, 40.
[43] T. Dimov, *op. cit.*
[44] P. Hașotti, Materiale, Ploiești, 1983, sub tipar.
[45] V. Volschi, M. Irimia, *op. cit.*, p. 50, 51 ; D. Berciu, *op. cit.*, fig. 34/3.
[46] V. Volschi, M. Irimia, *op. cit.*, p. 65 fig. 29; p. 68 fig. 36, p. 69 fig. 37, p. 70 fig. 39, p. 71 fig. 44, p. 73 fig. 45, p. 74 fig. 46; D. Galbenu, *op. cit.*, p. 83 fig. 6/1, 3, 4, 6—8.
[47] P. Hașotti, Pontica, 17, sub tipar.
[48] S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 53—73; Idem, Pontica, 5, 1972, p. 29.

Dudești, atît în privința formelor cît și a decorului format din caneluri fine. Pe baza cîtorva fragmente de la Cernavoda [49], prof. D. Berciu a sesizat similitudini între ceramica fină a culturilor Hamangia și Dudești. Cînd ne referim la analogiile ceramicii fine din așezarea de la Medgidia „Cocoașe" cu ceramica fină a culturii Dudești, avem în vedere mai multe elemente, precum: ceramica neagră lustruită, canelurile foarte fine și dispunerea lor, formele globulare și bitronconice, protuberanțele. Toate acestea le mai întîlnim, însă foarte sporadic și separate unele de altele, și în alte puncte unde s-a descoperit cultura Hamangia, cum ar fi Baia-Golovița [50] (pliseuri pe un vas bitronconic) și Ceamurlia de Jos [51] (protuberanțe pe două fragmente ceramice). Atît pliseurile din prima așezare, cît și protuberanțele din cea de-a doua sînt de maniere ceva mai diferite față de cele de la Medgidia „Cocoașe" și în nici un caz nu pot pleda pentru contemporaneitatea vreuneia din cele două așezări cu groapa rituală a cărei ceramică o prezentăm. Pentru protuberanțele de la Ceamurlia de Jos, analogii mai bune se pot face cu culturile Precucuteni II [52] și Vinča tîrzie (de exemplu la Rast [53]). Nivelurile așezării de la Ceamurlia de Jos corespund unei etape mai evoluate a culturii Hamangia.

Revenind la analogiile ceramicii fine din așezarea noastră, cu ceramica de aceeași factură din cadrul culturii Dudești [54], subliniem faptul că în cadrul ultimei culturi, ceramica fină suferă relativ puține schimbări. Însă, la o analiză mai amănunțită, observăm că pentru ceramica fină din așezarea de la Medgidia, găsim analogii mai bune în primele faze ale culturii Dudești (fazele Malul Roșu și Fundeni, după periodizarea lui Eug. Comșa [55]), căci în faza a III-a (fazele III și IV după M. Nica [56]), ornamentul din caneluri fine, dispuse în „metope" oblice, evoluează spre motivul decorativ spiraliform [57].

Analogii se mai pot găsi și în cadrul culturii Vinča A [58], unde apar frecvent, atît forme, cît și decoruri similare celor de la Medgidia „Cocoașe".

Rădăcinile sudice ale ceramicii negre decorată cu caneluri fine („caneluri plisate"), din cadrul marelui complex Karanovo II—Karanovo III—Dudești—Vinča A, căruia, în urma descoperirilor de la Duranculac și Medgidia „Cocoașe", i se adaugă acum și cultura Hamangia, reprezintă o problematică prea complexă și dezbătută pentru a insista aici asupra ei. Nu putem însă omite faptul că, în cadrul culturii Hamangia, sînt o serie de particularități, în primul rînd plastica, fapt care individualizează această cultură în cadrul marelui complex căruia i se integrează. În sprijinul înca-

[49] D. Berciu, *op. cit.*, p. 23 fig. 11/1—3.

[50] *Ibidem*, p. 264 fig. 159/3.

[51] *Ibidem*, p. 206 fig. 110/2, 8.

[52] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 231 fig. 38/4.

[53] Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR, 72, Oxford, 1980, pl XXXIII—XXXVIII.

[54] Eug. Comșa, PZ, 43, 1971, 2, p. 198—249; Idem, Alba Regia, 12, 1971, p. 174; Idem, Materiale, 5, 1959, p. 94—95; M. Nica, *op. cit.*, p. 80, 83 fig. 6/1—6, 8, p. 87 fig. 9/4, 5, etc.; Idem, Historica, 1, 1970, p. 36—39; Idem, Historica, 2, 1971, p. 12, 15; C. Mateescu, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 453 fig. 8/3, Idem, Materiale, 9, 1959, p. 65 fig. 2/1; Idem, *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie*, București, 1971, p. 57 etc.

[55] Eug. Comșa, PZ, 43, 1971, 2, p. 202.

[56] M. Nica, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 78—94.

[57] *Ibidem*, 89, fig. 11/13, 15, 18, p. 93, fig. 14/4, 13.

[58] Eug. Comșa, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 31, fig. 18; Gh. Lazarovici, ActaMN, 8, 1971, p. 417 fig. 3; Idem, *Gornea*, pl. XXXV, XL etc.; Idem, *Neoliticul...*, p. 106—115, pl. XIII, XV, fig. 10, coloanele a și c.

drării culturii Hamangia în complexul amintit, care ia naștere în urma unor noi impulsuri anatoliene, chalcolitice, pe lîngă analogiile ceramicii pe care am prezentat-o mai sus cu culturile Dudești I și II și Vinča A, le mai amintim și pe cele de la Karanovo III [59], Veselinovo [60], Jasa-Tepe [61], Rachmani, Orchomenos și Eutresis[62] și multe altele din Anatolia și Grecia[63].

La rîndul ei, plastica din această așezare, ca dealtfel din întreaga cultură Hamangia, pledează pentru aceeași origine sudică, ea avînd însă rădăcini mai vechi.

Ținînd cont de toate cele prezentate mai sus, considerăm că groapa rituală de la Medgidia „Cocoașe" și descoperirile de la Duranculac la care ne-am referit sînt în mare sincrone și ele ne oferă cele mai vechi materiale Hamangia cunoscute pînă în prezent. Pe de altă parte, considerăm că la geneza culturii Boian-Bolintineanu a participat și cultura Hamangia.

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LA CÉRAMIQUE TROUVÉE À MEDGIDIA, LIEU-DIT „COCOAȘE", DANS UN COMPLEXE APPARTENANT À LA CULTURE DE HAMANGIA

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques de 1983 ont découvert une fosse rituelle avec un très riche materiel archéologique : outils en pierre polie, en silex, os, corne, des idoles féminines en terre cuite et en pierre, un pendantif fait d'une défense de sanglier, une bague en os et une perle en céramique, une importante quantité de céramique, ainsi que des os d'animaux, parmi lesquels les prédominants sont ceux des bovins.

La céramique est divisée en trois groupes : I céramique d'usage commun (70 %) ; II céramique noire, décorée de bandes de triangles excisés ; III céramique fine.

Il s'agit de la phase la plus ancienne de la culture de Hamangia. Par ces caractéristiques nous pouvons faire des analogies avec les cultures de Dudești I, II, Vinča A et Karanovo II, III, en faisant possible l'intégration de la culture de Hamangia dans le grand horizon de la céramique noire à cannelures fines et la participation de cette culture à la génèse de la culture Boian-Bolintineanu.

La datation du complexe de Medgidia „Cocoașe" est confirmée par celle de la plastique et les outils en silex.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Céramique grosière d'usage commun.

Fig. 2. 1—2 céramique grosière d'usage commun ; 3—4 céramique d'usage commun couverte de slip ; 5—16 céramique supérieure d'usage commun.

Fig. 3. 1—6 céramique supérieure d'usage commun ; 7—11 céramique grossière des vases de petites dimensions ; 12—18 céramique noire décorée avec des bandes de triangles excisés.

Fig. 4. 1—2, 11 céramique noire décorée avec des bandes de triangles excisés ; 3—10, 12—21 céramique fine.

[59] G. I. Georgiev, *op. cit.*, p. 67—70.

[60] C. Renfrew, Proceeding of the Prehistoric Society, 35, 1961, p. 28 ; R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien egéen*, Paris, 1983, p. 218.

[61] *Ibidem*, p. 218 și urm. ; G. I. Georgiev. *op. cit.* p. 69, pl. XII/3—5.

[62] H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Beotia*, Cambridge, 1931, p. 76—77.

[63] R. Treuil, *op. cit.* ; Chr. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce*, Paris, 1962, vol. II, p. 280—281 și urm., fig. 245, 247.

1

2

3

Fig. 1. Sigilii : 1. *Theodorus primisingularis* : 2. *Theodorus Siricius* ; 3. *Zoilus.*

Fig. 2. Inscripţii : 1. de la Lazu ; 2. de la Constanţa.

SIGILII ȘI INSCRIPȚII DIN DOBROGEA (SEC. VI—VII E.N.)

de ALEXANDRU BARNEA

Cîteva sigilii bizantine din plumb din colecția Cabinetului numismatic al Academiei R. S. România, transferată în anii din urmă la Muzeul de istorie al R. S. România [1], ne prilejuiesc în cele ce urmează un comentariu de sfragistică și epigrafie cu implicații deosebite pentru istoria Dobrogei, la limita dintre căderea limesului și intrarea ei în evul mediu timpuriu.

Sigiliile asupra cărora ne vom opri în cele ce urmează provin din colecția lui Mihail C. Sutzu (1841—1933), iar locul lor exact de descoperire rămîne incert ; totuși, potrivit relatărilor cîtorva specialiști, originea lor dobrogeană este mai mult decît sigură, pentru cele mai multe dintre ele existînd chiar certitudinea provenienței constănțene. Astfel, H. Metaxa, publicînd mai multe „plumburi de marcă", amintea că numeroase astfel de piese „au fost găsite în săpăturile intreprinse în port, prin anii 1898—1899, sub direcțiunea lui Gr. C. Tocilescu" [2]. În afara acelor lucrări și a celor ulterioare de lărgire a portului Constanța, colecțiile de astfel de piese mărunte — și este cazul colecției Sutzu — s-au format și prin recoltarea de materiale apărute prin ruperea malurilor și spălarea lor de apele mării, mai ales la Constanța, unde, după cum nota W. Knechtel în 1915, pămîntul scos de la săparea de fundații și croirea de străzi noi în acei ani era aruncat „în mare, . . . nu departe de vechile băi ale orașului. . ." [3]. În sfîrșit, originea dobrogeană și cu preponderență constănțeană a pieselor care ne interesează aici este certificată, din nou, de biograful lui M. C. Sutzu, C. Moisil, de la care aflăm de asemenea că numismatul și-a constituit colecția mai ales în perioadele destul de îndelungate de ședere la Constanța, unde își avea reședința preferată, și de unde provin cu siguranță și sigiliile prezentate în rîndurile de mai jos [4].

1. THEODORUS, PRIMISINGULARIS

Sigiliu din plumb cu marginea teșită și știrbită la extremitățile canalului pentru șnur. Are inscripții pe ambele fețe. Literele sînt în parte tocite, mai ales pe revers. Diametrul total : 21 mm ; diametrul cîmpului : 16 mm (fig. 1,1).

[1] Inv. nr. 34/106, 34/18 și 34/21, în ordinea prezentării. Aducem mulțumiri și pe această cale dr. Octavian Iliescu pentru a ne fi înlesnit accesul la aceste sigilii în Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R. S. România.

Prezentul studiu a rezultat din transformarea textului comunicării pe care am susținut-o în Institutul de Arheologie din București la 19.III.1982.

[2] H. Metaxa, BCMI, 8, 1915, p. 4—5, n. 2 (extras).

[3] W. Knechtel, BSNR, 12, 1915, 24, p. 3 (extras).

[4] C. Moisil, Balcania, 4, 1941, p. 479—502, passim și în special p. 486 și urm. Studiile care, mai recent, au reluat sistematic piese din colecția de sigilii confirmă această origine : I. Barnea, RESEE, 7, 1969, 1, p. 21—33 ; idem, SCN, 8, 1984, p. 95 ș.a.

S C I V A, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 134—140

Avers: inscripție în două rînduri, *THEO/DORO*.
Revers: inscripție în trei rînduri, *PRIM[O]/SINGU/LARI*.
Theodoro primosingulari.

După caracterele epigrafice avînd același duct cu cele întîlnite pe sigilii începînd cam din timpul lui Iustinian pînă în secolul al VII-lea [5], sigiliul nu poate fi datat mai devreme de a doua jumătate a secolului al VI-lea. Totodată, datarea tîrzie, înclinînd chiar spre începutul secolului al VII-lea, este confirmată de un examen statistic făcut de noi pe sigiliile din categorii apropiate din catalogul citat mai sus [6]. Dealtfel, însăși titulatura de *singularis* este specifică mai ales imperiului tîrziu, iar cu prefixul de prioritate în cadrul rangului (care nu cere explicații suplimentare), încă neatestat. În categoria respectivă intrau inițial militarii repartizați ofițerilor superiori și care erau utilizați de aceștia ca un fel de ordonanțe; ei serveau în oficiul prefectului pretoriului. Ca rang, *singularis praefecti praetorio* era subordonat unui *tesserarius*, iar un *singularis* al tribunului unei cohorte pretoriene sau urbane, unui *beneficiarius* [7]. În cazul de față sînt însă de avut în vedere structurile din imperiu mai tîrzii ale organizării birocratice a serviciului civil, în cadrul căruia *singulares* reprezentau corpuri de trupă de pe lîngă *officium*-ul obișnuit al legatului [8]. Deci, *Theodorus*, în calitate de prim *singularis*, va fi fost un funcționar destul de important, probabil al oficiului guvernatorului provinciei, cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al VI-lea. Notarea unui asemenea rang rămîne, pînă acum, unică pe teritoriul Dobrogei.

2. THEODORUS SIRICIUS

Sigiliu din plumb de același tip cu precedentu; are marginea teșită și destul de mult știrbită de trei rupturi, dintre care două la extremitățile canalului pentru șnur și a treia lateral; este fisurat în partea de sus (dreapta față de avers). Are legende în latinește pe ambele fețe, cu litere inegale și în parte tocite. Diametrul total: 20 mm; diametrul cîmpului: 16 mm (fig. 1,2).

Avers: inscripție în trei rînduri, cu litere neregulate, *THEOD/OROSI/RICIO*;
Revers: inscripție în trei rînduri, cu litere neregulate,

ꞵILE/N.T·I/IARY•

Theodoro Siricio silentiari(o).

A doua jumătate a secolului al VI-lea — începutul celui următor.

Numele de *Siricius* al acestui *Theodorus* mai apare și pe sigilii din alte zone ale imperiului, în colecția Vaticanului de pildă, tot în cazul unui funcționar [9], și pare să precizeze originea — *Siricae* din Cappadocia [10] —

[5] G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972, nr. 2, 30—32, 35, 286, 287, 292, 331—333, 533a, 807, 929 ș.a. Unele dintre aceste sigilii depășesc chiar secolul al VII-lea, după a cărui jumătate forma anumitor litere începe să se schimbe (mai evident *a*).

[6] *Ibidem*: un examen statistic, desigur cu caracter de eșantion, pe care l-am întreprins pe acest catalog, confirmă datarea propusă.

[7] Fiebiger, în *RE*, IIIA, 1929, col. 237.

[8] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284—602*, Oxford, 1964, II, p. 563.

[9] V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailler Vatican*, Città del Vaticano, 1962, p. 246, nr. 283 (monogramatic).

[10] W. Ruge, în *RE*, IIIA, 1929, col. 309.

a purtătorului lui. Or, pentru componența structurilor administrative și militare din epoca imperiului tîrziu, prezența cappadocienilor nu este, cum se știe, deloc surprinzătoare, ci un fapt destul de frecvent. În privința funcției lui *Theodorus Siricius*, aceea de *silentiarius*, se știe că această categorie, atestată între secolele IV—X și rezervată mai curînd civililor, însemna funcția de menținere a ordinii la palat în prezența împăratului [11]. Atribuțiile unor asemenea funcții au ajuns să fie mai clar stabilite odată cu reorganizarea sub Diocletian și mai ales sub Constantin cel Mare a Curții, mai precis a lui *sacrum cubiculum* din al cărui corp *silentiarii* făceau parte [12]. Însuși Anastasius a fost, înainte de a ajunge împărat, un *silentiarius* [13]. Este de presupus că și acest eveniment ar fi de alăturat motivelor care l-au determinat mai tîrziu pe Iustinian să subordoneze respectivul corp de gardă lui *praepositus sacri cubiculi*, așa cum remarcase mai întîi E. Stein [14], pentru o mai mare securitate și din acea direcție a tronului.

Sigilii cu personaje deținînd titlul de *silentiarius* sînt foarte rare; în publicațiile de specialitate mai există unul din aproximativ aceeași perioadă, dar bilingv și avînd numele și titlul la genitiv [15].

3. ZOILOS

Sigiliu din plumb monogramatic, foarte bine conservat, cu legende pe ambele fețe. Diametrul total: 23 mm; diametrul cîmpului: 18 mm (fig. 1,3).

Avers: monogramă cruciformă cu litere grecești foarte ușor de distins, în relief pronunțat, înscrisă într-un cerc simplu, și el în relief: Z în dreapta, H în stînga, ω suprapune un Λ jos, ȣ sus;

ZωHΛȣ (=Zωήλου).

Revers: un cerc în relief mai rău păstrat decît pe avers încadrează o inscripție din două rînduri cu litere latine în relief:

ZO/ILO

Un sigiliu aproape identic, executat probabil cu același tipar și datat la sfîrșitul secolului al VI-lea, există în culegerea Zacos-Veglery citată mai sus [16].

Așa cum rezultă din prezentarea de față, anumite caracteristici epigrafice întîlnite la o serie mare de sigilii apar în cursul secolului al VI-lea, mai ales în ultima parte a lui, și sînt specifice și secolului a VII-lea, unele

[11] C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I*, Roma, 1969, p. 65—68 și 150, urmîndu-l pe Procopius, *Bell. Pers.*, II, 21, 2; R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin/Amsterdam, 1967, II, p. 115 și 220; N. Oikonomidès, *Les listes de présences byzantines des IXe et Xe s.*, Paris, 1972, p. 296, s.v.; R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain*, Paris, 1964, p. 138.

[12] O. Seeck în *RE*, IIIA, 1929, col. 57—58; C. Capizzi, *op. cit.*, p. 65—66; R. Rémondon, *loc. cit.*

[13] C. Capizzi, *loc. cit.*

[14] E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, Paris, 1959, II (note), p. 470, n. 79.

[15] G. Zacos, A. Veglery, *op. cit.*, nr. 328.

[16] *Ibidem*, nr. 571 (pl. 64).

dintre ele continuînd pînă prin secolul al IX-lea. Notăm dintre acestea: U = A; δ = D; ϵ semilunar; S̄, ç = G; h = H; ɤ = OY (la inscripţii greceşti); ς, 3, β = S; ⍑, S întors = T; U = Y; ş.a.;

Astfel, în situaţii mai puţin edificatoare, anumite semne pot fi confundate — în special *a* cu *u* şi cu *y (i)* — ceea ce s-a şi întîmplat, cum se va vedea mai jos, în cazul unor inscripţii pe piatră. Este de asemenea specific perioadei (în special sec. VI—VII) şi bilingvismul, nu numai pe sigilii diferite contemporane circulînd în zona balcanică, dar chiar şi pe aceleaşi sigilii, aşa cum se întîmplă dealtfel şi cu unele inscripţii. În privinţa acestora din urmă, caracterele epigrafice rămîn în general ceva mai în urma celor de pe documente oficiale, ca sigiliile. Inscripţiile încep să adopte pe plan provincial unele dintre respectivele trăsături ale scrierii tîrzii, din cît se poate observa urmărind datarea descoperirilor din Dobrogea unanim acceptată de cercetători, aproximativ la limita dintre secolele VI şi VII. Este şi momentul în care devine specifică, în acelaşi sens, preluarea cursivelor în grafia lapicizilor vremii.

Exemplul cel mai elocvent în această direcţie a evoluţiei îl constituie, între altele, inscripţia de pe crucea descoperită mai demult la Lazu (jud. Constanţa, fig. 2,1), importantă nu doar formal, ca tip de piesă sculptată aflată abia la începutul unei cariere milenare, dar şi ca monument interesant de limbă latină tîrzie, comună unei arii provinciale mai largi. Cu atît mai mult este deci extrem de importantă lectura corectă a unor asemenea inscripţii.

În lumina lecturii sigiliilor mai sus examinate, precum şi a corijărilor aduse de unii specialişti, pe rînd, inscripţia de la Lazu poate dobîndi o lectură nouă, conformă cu realitatea. Astfel, în 1976 [17], inscripţia era citită astfel:

†o†s(sa) ec sunct ΓGeo(r)/γgi. Conservu(s) ser/vo tuo Georgio fi/lio Murini†

cu traducerea: „Oasele sînt ale lui Gheorghe. Cel de o credinţă cu el (a pus această cruce în amintirea) robului tău (Doamne) Gheorghe, fiul lui Murinus".

Inscripţia figurează şi în culegerea de monumente paleocreştine apărută cam în aceeaşi vreme [18], cu lectura:

†Os(sa) ec sunct Geo(r)/gi. Conserva ser/vo tuo Georgio fi/lio Murini†

tradusă astfel: „Aici sînt oasele lui Gheorghe. Păstrează (Doamne) pe sclavul tău Gheorghe, fiul lui Murinus".

Într-o recenzie la culegerea alcătuită de Em. Popescu, V. Beşevliev, cunoscutul epigrafist bulgar, făcînd o serie de observaţii, nu toate la fel de întemeiate, nota în cazul inscripţiei de la Lazu: „Este greşit descifrată: la început, după *O* nu este cruce, ci prescurtare; *u* = *A* şi nu *U* (r. 1 după *S*, 2 după *V* şi 4 după *M*). În r. 1 este *I* şi nu Γ. La începutul r. 2, R. . ." În consecinţă, textul:

†Os(sa) ec sancti Geo/rgi conserv(ata) a ser/vo tuo Georgio fi/lio Marini†; (*conserv-* poate fi şi *-antur*) [19].

[17] Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, nr. 52 (mai jos, *IGLR*).

[18] I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, nr. 61 (mai jos, *MPR*).

[19] V. Beşevliev, Arheologhija, Sofia, 19, 1977, 2, p. 69—72.

O altă recenzie, datorată lui N. Duval, care cunoștea cele două editări dar nu și recenzia mai sus citată, aducea o serie de modificări, restituind lectura :

†*D(eus)s* (sau *D(ominu)s) et sancti Geo/rgi. Conserva ser/vo tuo Georgio fi/lio Marini*†.

În prima parte, crucea mai mică după *D* este un semn de benedicție și prescurtare de *nomina sacra* totodată, formula de început avînd, prin analogie cu inscripții frecvente în nordul Africii, binecunoscute de autor, semnificația : *de donis Dei et Sancti N* [20]. Rezultă traducerea :

„†Dumnezeu și ale sfîntului Gheorghe, ferește pe sclavul tău Gheorghe, fiul lui Marinus†".

În aceste condiții, ultima lectură fiind și cea mai corectă, N. Duval avea dreptate să vadă în crucea de la Lazu o inscripție cu caracter votiv și nu funerar, după cum, sîntem convinși, este cazul și cu celelalte cîteva cruci fragmentare, relativ contemporane și asemănătoare ca formă, descoperite tot în Dobrogea și reluate în ambele culegeri citate mai sus [21].

Așa de pildă, din aceeași categorie va fi făcut parte cu siguranță o cruce din marmură al cărei fragment, descoperit la Constanța, păstrează pe ambele fețe resturi de inscripții [22] (fig. 2,2) :

[φως] Ζω[Ή]

dispusă cruciform, și pe cealaltă față,

Georgii

unde, în rîndul păstrat întreg se disting mult mai clar decît în prima inscripție cîteva dintre caracterele scrierii tîrzii deja ilustrate. În plus, alte două litere, necomentate de editori sau de recenzenții lor, s-au păstrat din inscripția perpendiculară pe cea abia transcrisă și care se desfășura pe brațul vertical al crucii : prima literă clar vizibilă de sus nu poate fi, potrivit tipologiei mai sus notate, decît *T* (*S* în *IGLR*), iar sub ea se află un *I*. Deci, lectura completă a ceea ce se mai vede din inscripție trebuie să fie :

[*Sanc*]*ti Georgii.*

Dacă pe brațul stîng lipsă se va fi citit *Deus et* sau *Dominus et* (prin analogie cu inscripția precedentă) sau o altă formulă, încă este greu de stabilit.

Se constată, pe de altă parte, că, la un număr încă restrîns de asemenea monumente votive, două sînt cu siguranță legate de cultul sfîntului Gheorghe, în a cărui arie de răspîndire va fi intrat și teritoriul Dobrogei încă în secolele VI—VII, împreună cu răsăritul Iliricului Oriental, spre deosebire de apusul acestuia (pînă în sud, în zona Salonicului), unde în aceeași perioadă dominant era cultul sfîntului Dumitru [23]. Fără a avea deocamdată nici un alt indiciu decît cel de mai sus și tipologia relativ clară a aces-

[20] N. Duval, Revue Archéologique, 1980, 2, p. 313—340 ; pentru inscripția de pe cruce p. 318—319 ; recenzia se referă și la volumul lui I. Barnea, *Christian Art in Romania*, București, 1979 (vol. I).

[21] *IGLR*, 49 = *MPR*, 35 ; *IGLR*, 50, 91 și 94 = *MPR*, 51 ; *IGLR*, 95 = *MPR*, 52. În discuțiile purtate în urma raportului lui I. Barnea, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum Oriental*, apărut în *Actes du X*^{e} *Congrès International d'Archéologie Chrétienne*. Thessalonique, 1980, 28.IX—4.X, vol. I, Città del Vaticano — Thessalonique, 1984, p. 631—678, N. Duval considera votive toate aceste cruci din Scythia (Minor) ; *loc. cit.*, p. 681.

[22] *IGLR*, 49 = *MPR*, 35.

[23] În aceeași arie, imediat spre sud, sf. Gheorghe mai apare în același timp la *Marcianopolis* : V. Beșevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, nr. 83. Pentru aceste arii culturale v. nota următoare.

tor cruci, se poate presupune că și alte două dintre fragmentele de cruci cunoscute din Dobrogea puteau purta pe una din fețe același nume de sfînt militar invocat în celelalte două abia comentate.

Revenind aici, pe scurt, la ariile de răspîndire ale celor două culte, remarcăm cu acest prilej că documentele epigrafice reluate în prezentul studiu asigură o datare mult mai timpurie decît cea cunoscută pînă de curînd a „coridorului cultural" [24] in care era preferat sfîntul Gheorghe. Era și firesc dealtfel ca aceste două culte de sfinți militari să fi apărut și să se fi dezvoltat concomitent, iar documentația prezentată aici este cît se poate de elocventă în acest sens, asigurînd paralelismul cronologic încă de la începuturi. Aceasta în condițiile în care, pentru epoca respectivă, un atare paralelism era mai degrabă presupus, pornind de la datele mai concrete din aria apuseană și sudică a Iliricului Oriental. Dacă se adaugă și prezența la *Dinogetia* a unei cruci din bronz (pandantiv ?) cu reprezentarea însoțită de inscripție a aceluiași sfînt din sec. XI—XII [25], pe lîngă alte cîteva din alte așezări care i-ar fi putut fi dedicate dar încă neclar definite, imaginea cronologică și geografică a zonei amintite se completează din punctul de vedere menționat mult mai convingător decît pînă nu demult.

Trebuie adăugat aici, înainte de a încheia, în favoarea opțiunii pe care am exprimat-o pentru cruci votive și nu funerare, că obiceiul de a pune monumente funerare cruciforme decupate în piatră apărea abia în secolul al VII-lea (cel mai devreme de la sfîrșitul celui precedent), fără a avea o răspîndire prea largă și nici rapidă. Exemplarele, puține la număr, cunoscute pînă acum provin doar din zona Constantinopolei [26] și nu din provincii, care de obicei sînt mai conservatoare. În ceea ce ne privește, cele cîteva monumente cruciforme de la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII-lea descoperite în Dobrogea nu mai comportă nici un dubiu : ele sînt toate votive, inclusiv prima comentată mai sus, și, prin datarea lor tîrzie, se situează pintre ultimele și cele mai importante documente epigrafice ale limbii latine la Dunărea de Jos [27].

În sfîrşit, se remarcă din nou documentarea sigură a unor prezențe greco-orientale (e.g. *Marinus*) în provincia Scythia pînă spre sfîrșitul existenței acesteia. Acestea erau, precum se vede, romanizate sau, oricum, aflate într-un asemenea mediu devreme ce inscripția era redactată în limba

[24] R. Theodorescu, *Despre „coridoarele culturale" ale Europei de S—E.* Memoriile secției de științe istorice a Academiei R. S. România, seria a IV-a, tom 7, 1982, p. 17—19, unde și bibliografia problemei. În acel moment, așa cum se știe și cum dealtfel rezultă și din textul de față și din cel citat, doar pentru sf. Dumitru exista o documentație mai completă. Același autor presupune și o transferare a cultului cavalerului trac — v. și asemănarea iconografică — în cel creștin al sf. Gheorghe (p. 17, unde se reia și ideea paralelismului, în același sens, cu un alt eventual transfer din aria apuseană, cavaleri danubieni — sf. Dumitru). După părerea noastră, chiar și refolosirea, în cursul evului mediu, atestată pe teritoriul Bulgariei (și observată de noi cu prilejul unei călătorii de studii în 1977), a unor plăcuțe cu cavalerul trac în chip de icoane ale sf. Gheorghe — uneori relieful fiind adaptat corespunzător prin vopsire — nu poate constitui o dovadă a acestui transfer, întrucît transformarea este, în toate cazurile, de dată mult prea tîrzie pentru a justifica o legătură directă.

[25] I. Barnea, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 364 și 366, fig. 192. 15 ; *IGLR*, 261.

[26] M. I. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, Constantinopol, 1899, p. 79—80.

[27] Vom reveni cu alt prilej asupra unor chestiuni de limbă mai speciale pe care aceste inscripții le pun, și care, pentru moment, nu se rezolvă mulțumitor prin studiile de specialitate apărute pînă acum.

latină, şi însuşi sfîntul militar, originar tot din Orient, şi anume din Cappadocia, purtînd nume de origine greacă, era la rîndul lui adaptat latinei tîrzii.

SCEAUX ET INSCRIPTIONS DE LA DOBROUDJA (VIe —VIIe s. de n.è.)

RÉSUMÉ

La comparaison de l'écriture des légendes de trois sceaux en plomb inédits de Constantza et des inscriptions sur des croix découpées en pierre de la Dobroudja datant de la même époque, aide à mieux préciser pas seulement la datation des deux catégories de monuments mais aussi d'assurer la lecture des inscriptions.

1. Sceau en plomb avec la légende (fig. 1,1) : av. : *Theo/doro* ; rv. : *prim[o]/singu/lari*
2. Sceau en plomb avec la légende (fig. 1,2) : av. : *Theod/oro Si/ricio* ; rv. βile/n. t· i/iary· (o)
3. Sceau en plomb (fig. 1,3) avec la légende monogrammatique de l'av. : Ζωΐλου et latine du rv. : *Zo/ilo.*

On reconnaît une série de mêmes caractères épigraphiques dans l'inscription latine de la croix de Lazu (fig. 2,1) dont la lecture est celle restituée par N. Duval (n. 20) : †*D(eu)s* (ou *D(ominu)s) et sancti Geo/rgi. Conserva ser/vo tuo Georgio fi/lio Marini*†. Dans le même esprit, on pourrait compléter l'inscription latine d'une autre croix (fig. 2,2) : *[Sanc]ti/Georgii.*

Par conséquence, la croix de Lazu doit être votive et, avec elle, toutes les autres découpées, découvertes en Dobroudja jusqu'à présent. C'est à peine au commencement du VIIe s. que les croix découpées au caractère funéraire sont attestées premièrement à Constantinople, donc trop tard pour que l'habitude puisse pénétrer dans une province en train d'être abandonnée.

Pour ce qui est du culte de St. Georges, il est intéressant à remarquer sa présence dans la province de Scythie, dont la population se rattache déjà à l'époque à la zone de l'est de l'Illyricum Oriental, pendant que, du côté ouest de la région, c'est le culte de st. Démetrios qui était le plus répandu. Pour la Dobroudja, ce sont les plus anciens monuments pour le culte de st. Georges, en assurant ainsi le parallélisme chronologique avec le culte de l'autre saint militaire, répandu de Thessalonique à Sirmium. En même temps, les inscriptions sont très importantes comme derniers documents épigraphiques du latin de la Dobroudja, datés le plus tard au commencement du VIIe s.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Sceaux : 1. de *Theodorus primisingularis* ; 2. de *Theodorus Siricius* ; 3. de *Zoilus*.
Fig. 2. Inscriptions : 1. de Lazu ; 2. de Constantza.

DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ȘI INFLUENȚA ORAȘULUI SUCEAVA ASUPRA HINTERLANDULUI SĂU APROPIAT, ÎN SECOLELE XIV—XVI

de MIRCEA D. MATEI

Analiza conținutului economic şi stabilirea etapelor procesului formării orașului medieval Suceava ne-au pus, în repetate rînduri, în situația de a evidenția raporturile complexe şi constante dintre această aşezare, pe de-o parte, și zona înconjurătoare, pe de alta, raporturi fără a căror acceptare ca un factor istoric concret şi obiectiv însuși procesul transformării Sucevei într-un centru urban înfloritor devine dificil de înțeles și pare rupt de contextul istoric al teritoriului estcarpatic. Dacă este necesar să se vadă în apariția așezării urbane de la Suceava expresia sintetizată a evoluției unei întregi zone geografice [1], este tot atît de necesar să se stabilească atît conținutul cît și formele concrete pe care le îmbracă diferitele etape ale procesului desprinderii Sucevei din mediul rural care i-a dat naștere, fără să mai vorbim de necesitatea de a intui modul în care, începînd cu un anume moment, *orașul* Suceava exercită o anume influență, asupra aceluiași mediu rural.

Nu există nici un motiv să reluăm, aici, discuția cu privire la condițiile în care s-a desfășurat procesul constituirii *așezării urbane* a Sucevei [2]; în schimb, este absolut necesar să se invoce anume realități ***probabile*** ale perioadei anterioare mijlocului secolului al XIV-lea, perioadă în care, în absența unei autorități politice centrale — în speță, a domniei — în Suceava rezida o altă autoritate politică, ***locală***, reprezentată de un voievod, a cărui principală reședință se va fi aflat aici [3]. Necesitatea invocării unor astfel de realități este impusă de anume fapte concrete, constatate atît în cazul Sucevei cît și în cazurile altor orașe moldovenești din secolele XV—XVIII, şi anume, în primul rînd, de existența așa-numitelor *ocoale* ale respectivelor orașe.

Cercetătorii și-au pus, nu o dată, întrebarea, pe deplin justificată, dacă ocoalele acestor orașe, reprezentate de anume sate care intrau, într-o formă juridică exprimată mai mult sau mai puțin clar, sub autoritatea respectivelor centre urbane (să fie „ascultătoare" — ca să folosim formula documentelor vremii) pot sau nu să fie interpretate drept expresie a unor realități istorice de dată mai veche, dar, pînă în momentul de față, soluțiile

[1] M. D. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)*, Suceava, 1970, p. 58 și urm.; M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI—XVII*, București, 1982, p. 97—99.

[2] M. D. Matei, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 71—87; idem, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar).

[3] M. D. Matei, Em. I. Emandi, *op. cit.*, p. 102—103.

SCIVA, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 141—158

propuse nu sînt pe deplin satisfăcătoare [4]. În cazul special al Sucevei, se cunoaște faptul că documentele scrise din secolele XV—XVII menționează nu mai puțin de 23 de sate aflate, într-o formă sau alta, în „ascultare" de Suceava [5]; dintre acestea, nu mai puțin de 14 sate „ascultă" direct de oraș [6], în rest 3 sate „ascultînd" de Curtea domnească din Suceava [7], iar altele 6 — de Cetatea de Scaun a Sucevei [8].

Problema este următoarea: dacă aceste sate, care „ascultau" de Suceava, se aflaseră, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, într-un anumit regim de dependență juridică față de feudalul local ce va fi rezidat în centrul voievodal de aici [9], a fost cu totul normal ca, odată cu trecerea Sucevei în stăpînirea autorității centrale (domnia), aceleași sate să fi trecut, și ele, în stăpînirea domniei, păstrîndu-și, în mod corespunzător, statutul de „ascultătoare" de orașul devenit, acum, „capitală" a țării [10].

Acesta este, însă, numai unul din aspectele problemei. Regimul juridic al respectivelor sate, în raport cu orașul de care ele „ascultau", chiar dacă reglementează anume obligații ale satelor în discuție, nu deschide nici o portiță pentru înțelegerea originii și naturii raporturilor dintre aceleași sate și persoana cneazului sau voievodului ce va fi rezidat, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, în Suceava. Că aceste sate vor fi aparținut feudalului local este destul de probabil, dar cea ce îngreuiază înțelegerea satisfăcătoare a lucrurilor, pentru perioada mai tîrzie, este faptul că, deși aceleași sate aparțin domniei, ceea ce prevalează în definirea regimului lor juridic este apartenența la *ocolul* Sucevei și „ascultarea" de oraș [11]. În aceas-

[4] Aurel V. Sava, Buletin științific al secției de științe istorice, filozofice și economico-juridice, 4, 1952, 1—2, p. 71—97; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 277; D. Ciurea, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol" — Iași, 2, 1965, p. 201—224; H. H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 192 și urm.; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971, p. 29 și urm.; Em. I. Emandi, Anuarul muzeului județean Suceava, 4, 1977, p. 119—130.

[5] Cf. Em. I. Emandi, *loc. cit.*, p. 122. Pentru deosebirile de păreri dintre diferiți istorici referitoare la numărul satelor din ocolul Sucevei, cf. *ibidem*, p. 120, nota 9.

[6] Este vorba de satele: Pătrăuți, Tișăuți, Ungurași, Veriscicani, Ungureni, Berindești, Broșteni, Șcheia, Lămășeni, Ciorsaci, Mereni, Iucșeni, Giulești și Bosanci.

[7] Dragomirești, Rusciori și Hreațca.

[8] Ipotești, Areni, Tătărusi, Stupca, Salcea, Vâlcănești.

[9] În ceea ce mă privește, continui să rămîn la părerea că stabilirea, cu atîta întîrziere, a principalei reședințe domnești la Suceava nu poate fi lipsită de semnificație. Cea mai plauzibilă dintre explicațiile posibile rămîne aceea că așezarea *întărită* de aici a fost centrul politic și militar al unuia dintre feudalii mai importanți ai Moldovei, feudal ce s-a supus cu întîrziere autorității centrale, el fiind înlăturat din Suceava (în condiții ce rămîn neclarificate) abia de către voievodul Petru I Mușatinul (cf. M. D. Matei, Magazin istoric, 13, 1979, 1, p. 22).

[10] Cel puțin pentru cazul Sucevei, opinia lui H. H. Stahl referitoare la anterioritatea orașelor și ocoalelor lor în raport cu domnia poate fi acceptată fără rezerve. În ceea ce privește, însă, intrarea acestui oraș în stăpînirea „descălecătorilor maramureșeni" (H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 199), cred că opinia pe care am formulat-o în nota precedentă impune o rezervă totală față de punctul de vedere al reputatului savant, citat aici.

[11] Împrejurarea că satele din ocolul Sucevei nu depinseseră, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, de *comunitatea orășenească*, ci de persoana feudalului local definește, cred, și cadrul care pune în valoare sensul adevărat (și just) al observației lui D. Ciurea, potrivit căreia „sătenii din ocol nu erau dependenți de tîrgoveți sub nici o formă; ei aveau obligații față de domnie și de reprezentantul acesteia în ocol..." (D. Ciurea, *loc. cit.*, 2, 1965, p. 202), *domnia fiind aceea care preluase integral drepturile și atribuțiile fostului feudal local* asupra satelor ce intraseră în stăpînirea și sub jurisdicția acestuia. În acest context, însă, consider foarte dificilă acceptarea unei alte opinii a aceluiași istoric (*ibidem*, p. 195), potrivit căreia ocoalele s-au constituit numai ca urmare a inițiativelor domnești. Drept consecință, D. Ciurea apreciază că existența unor sate care făceau parte „din vechime" din ocolul Siretului ar constitui *o excepție*. În schimb, este de menționat poziția, cu totul opusă, a lui Emil I. Emandi, care susține, pe temeiul unor rationa-

tă situație, totul pare să îndemne la acceptarea opiniei că, și în perioada anterioară statului feudal de-sine-stătător, era răspîndită concepția că aceleași sate depindeau nu numai de persoana, ci și de *curtea* feudalului ce rezida în Suceava, concepție și practică ce s-au păstrat și permanentizat chiar în noile condiții juridice introduse în viața țării de către noua (și calitativ diferita) autoritate politică instalată în Moldova, și anume de autoritatea centrală.

Chiar dacă aceasta este, pentru moment, numai o ipoteză de lucru, cred că există multe șanse ca ea să fie confirmată de cercetări viitoare, o primă și importantă confirmare putînd-o constitui realitatea — cunoscută și acceptată, ca atare, de specialiști — reprezentată de existența unor sate care „ascultă" de alte sate, constituind *ocolul* acestora [12]. O atare situație nu își poate afla o explicație cît de cît satisfăcătoare decît dacă se admite existența unor feudali locali în satele care își au propriile ocoale, feudali ce își vor fi avut *curțile* în amintitele sate și din care își vor fi exercitat autoritatea asupra întregului lor domeniu.

Revenind la problema Sucevei, este de făcut precizarea că existența *ocolului* orașului nu asigură obligatoriu și cadrul necesar discutării problemei influenței Sucevei asupra *hinterlandului* său. Într-adevăr, este suficient să se privească situarea pe hartă a satelor ce intră în ocolul Sucevei — sau „ascultă" de tîrg, de Curtea domnească sau de Cetatea de Scaun [13] — pentru a înțelege că atît distanțele care separă Suceava de unele din aceste sate, precum și intercalarea între ele şi *hotarul* [14] tîrgului a altor sate, *care*

mente ce merită reținute, anterioritatea, în raport cu momentul constituirii statului feudal, a existenței ocoalelor unor tîrguri moldovenești, și, în orice caz, a ocolului orașului Suceava (Em. I. Emandi, *loc. cit.*, p. 122). Dealtfel, cu încă mulți ani în urmă, C. C. Giurescu (*op. cit.*, p. 141) își exprimase credința că existența satelor de ocol este de dată mai veche decît începuturile domniei, tot așa cum a făcut-o, în mai multe rînduri, H. H. Stahl (v. și *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 1, București, 1958, p. 72—75).

[12] În actul din 18 noiembrie 1393, Roman voievod dăruiește lui Todor și fraților acestuia un sat pe Suceava. În delimitarea hotarelor acestuia apare, ca unul din punctele de reper ale hotarnicei „ocolul lui Radomir" (*DRH*, A, Moldova, 1, București, 1975, p. 5). Deși formula ca atare poate da naștere unor semne de întrebare, cred că nu este hazardată interpretarea ei în sensul indicării unei grupări de sate aparținătoare unui boier Radomir și care constituiau ocolul unuia din sate în care boierul își avea curtea sa (cf. M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 1, p. 14, nota 1). În al doilea rînd, amintesc actul din 13 decembrie 1421, prin care voievodul Alexandru cel Bun dă în folosință fostei sale soții, Ringaila, „oppidum nostrum Sericht et Holchowetz, cum villis et villulis et pertineneczys, molendinis, piscinis, theloneis et censibus et redidibus et omnibus ipsorum proventibus ad oppidum predictum, et Holthowecz pertinentibus" (*DRH*, A, Moldova, 1, p. 71). Faptul că Volovățul nu este însoțit de precizarea că este oraș, ca Siretul, înlătură orice dubiu în legătură cu caracterul acestei așezări. Tocmai de aceea, împrejurarea că unele din satele și cătunele ale căror venituri erau date Ringailei *puteau* depinde și de Volovăț (și nu numai de Siret) servește, în mod curent, ca temei pentru admiterea existenței unui ocol al satului Volovăț. Important, în ambele cazuri, rămîne faptul că din documentele citate lipsesc orice referiri ale emitenților la constituirea *de către ei sau prin hotărîri ale lor* a acestor ocoale, ceea ce conduce, în mod firesc, la opinia că aceste ocoale se constituiseră *înainte* de formarea statului feudal al Moldovei.

[13] V. harta satelor din ocolul Sucevei medievale, la Em. I. Emandi, *loc. cit.*, p. 128, fig. 1. În context, este necesar să se amintească faptul că nu întotdeauna în documentele medievale se face distincția fermă între „atîrnarea" unui sat de tîrgul Sucevei sau de Cetatea de Scaun. Cu titlu de exemplu, amintesc actul din 7 noiembrie 1622, în care satul Șcheia apare ca „ascultător de ocolul tîrgului Suceava și cetatea" de Scaun (*DIR*, A, Moldova, veac XVII, 5, p, 172—173).

[14] Deoarece, aici, nu îmi propun să discut în mod special problema aceasta, mă mulțumesc să amintesc că în istoriografia românească nu s-a insistat suficient asupra nevoii de a se face o distincție netă între *ocolul* orașelor și, respectiv, *hotarul* lor, formulările întîlnite în unele lucrări dînd naștere la confuzii păgubitoare ("Toate orașele, atît din Moldova, cît și din Țara Românească, aveau în jurul lor un ocol sau un hotar de moșie, pînă la începutul secolului al XIX" — V.

nu fac parte din ocolul orașului, nu justifică considerarea satelor din ocolul Sucevei ca făcînd parte și din hinterlandul acestui oraș. În aceste condiții, este aproape obligatoriu să se accepte opinia că statutul juridic de *sat de ocol* nu echivala, prin definiție, cu intrarea satului în orbita influenței directe și permanente a respectivului centru urban, în cazul de față a Sucevei.

În cîteva studii publicate în anii din urmă [15], am încercat să definesc atît cadrul cronologic în care trebuie discutată problema raporturilor dintre oraș și sat în evul mediu, cît și, mai ales, să sugerez necesitatea condiționării volumului și conținutului acestor raporturi, în primul rînd, de nivelul de dezvoltare, într-un moment sau altul, a economiei specific urbane, în fiecare dintre așezările ce intră în discuție. În cazul Sucevei, este sigur că, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea — cînd în interiorul așezării nu se pot distinge, decît cu mare greutate, pe planul producției materiale, trăsături deosebitoare, care să indice apariția unei producții cu caracter de meșteșug urban specializat — ar fi foarte dificil să se vorbească despre anume raporturi de influențare, de către orașul în formare, a satelor din împrejurimile acestei așezări. Perioada respectivă, care poate fi considerată ca fiind de cristalizare a unor activități meșteșugărești specializate în cuprinsul așezării, este încă departe de a înregistra diferențieri *calitative* între ceea ce se producea în Suceava și, respectiv, produsele similare, realizate în mediul rural înconjurător.

De la început, trebuie înlăturată ideea că între Suceava mijlocului secolului al XIV-lea și satele din împrejurimile acesteia nu se produseseră diferențieri de nici un fel. Dacă, pentru moment, domeniul producției de bunuri materiale nu permite stabilirea unor trăsături deosebitoare, este de presupus că aceasta ar trebui să se explice, mai curînd, prin împrejurarea că, în etapa respectivă, desprinderea Sucevei de restul așezărilor se făcuse, prevalent, pe planul semnificației rolului ei administrativ și politic, ca sediu al unui voievodat [16], fără ca această poziție prevalentă să fi fost însoțită și de fenomene cu conținut economic capabile să se manifeste în forme exterioare, în măsură să evidențieze, în mod concludent, locul, calitativ superior, pe care Suceava începea să îl ocupe pe planuri multiple și complexe.

Judecat prin această prismă, s-ar părea că rolul pe care l-a jucat Suceava în viața economică a comunităților rurale din zonă — cel puțin pînă în deceniile șapte-opt ale secolului al XIV-lea — a fost, așa cum am postulat încă cu multă vreme în urmă [17], acela de *loc de schimb* al unor produse, aproape exclusiv agricole, devenite sistematic sau doar incidental mărfuri. Cu alte cuvinte, credem că ar corespunde cel mai bine realităților epocii să se definească rolul economic al Sucevei, pînă în perioada arătată, ca fiind acela de *tîrg* ; dacă, la începuturile sale, acesta avea numai un caracter periodic, nu există motive de îndoială că, pe măsura trecerii vremii,

Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Romînească și Moldova (secolele XIV—XVII)*, București, 1957, p. 416 : ,,. . .din tîrg sau oraș mai face parte ocolul sau moșia orașului. Hotarul orașului nu se oprește la limita caselor sau la zidurile și palisadele așezate în jurul acestor case, ci cuprinde în jurul său un teritoriu rural, dependent de oraș, cu ogoare, păduri, pășune și de asemenea și cu multe sate care intră în ocolul orașului'' — *ibidem*, p. 415). Pentru sublinierea necesității stringente de a se face distincția amintită, cf. și I. Toderașcu, Analele științifice ale universității ,,Al. I. Cuza''— Iași, Serie nouă, Istorie, 12, 1966, p. 153—154.

[15] M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 365—384 ; idem, Valachica, 10—11, Tîrgoviște, 1978—1979, p. 129—136.

[16] M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar).

[17] Idem, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 64—65

tîrgul a căpătat un caracter statornic [18], impunîndu-se în viața economică a zonei, asupra căreia a început, tot treptat, să exercite și o oarecare influență directă. Începînd să beneficieze sistematic de resursele multiple ale unei zone destul de întinse [19], Suceava a putut trece la o nouă etapă, calitativ superioară, în procesul urbanizării sale, etapă ce s-a desfășurat într-un cadru politic structural diferit de cel anterior, cadru pe care i l-a definit calitatea sa de principală reședință a domniei Moldovei.

Alegerea Sucevei drept reședință principală a voievozilor țării a creat un cadru calitativ nou și pentru afirmarea economică a orașului, în primul rînd în sensul că a impus intrarea Sucevei în circuitul economic internațional, ceea ce nu a întîrziat să se reflecte pozitiv și în influența pe care orașul a început să o exercite asupra lumii rurale imediat înconjurătoare. Deși apare numai cu mare întîrziere înregistrat în izvoarele cartografice ale vremii — și, chiar și atunci, nu întotdeauna cu numele redat corect [20] — este neîndoielnic că Suceava a devenit o etapă importantă a comerțului internațional încă înainte de ultimul sfert al secolului al XIV-lea, ceea ce nu putea să nu influențeze *direct* ritmul dezvoltării sale economice, în primul rînd al propriei sale producții meșteșugărești și al desfacerii acesteia în lumea satelor.

Pe plan cronologic, ultimul sfert al secolului al XIV-lea reprezintă, pentru domeniul asupra căruia stăruim în studiul de față, o importanță cu totul particulară. Orașul a cunoscut, în acest sfert de veac, sub influența benefică a prezenței autorității centrale în proaspăta sa „capitală", o foarte grăbită remodelare a vieții economice a locuitorilor, în sensul consolidării trăsăturilor urbane a activității acestora. Din motive lesne de înțeles, specialiștii identifică această perioadă cu etapa inițială a suitei de măsuri luate de voievodul Petru I Mușatinul, măsuri care au vizat, cu precădere, implantarea aici a unor importante construcții, dintre care le amintim, ca

[18] Pentru a înlătura eventuale confuzii, generate de aparenta neconcordanță dintre rolul *economic* relativ modest pe care il atribui Sucevei dinainte de mijlocul secolului al XIV-lea și, respectiv, calitatea aceleiași așezări de centru administrativ și politic al unei formațiuni politice — cnezat sau voievodat — cred oportun să precizez că Suceava perioadei amintite putea juca, din punct de vedere economic, rolul unui „tîrg de vale", al cărui rol economic a fost definit de P. P. Panaitescu, astfel : „. . . într-o epocă îndepărtată, văile formau unități economice separate, cu satele lor, în mijlocul cărora se afla centrul de schimb și de pază, sediul voievodului. Acolo veneau negustorii străini, și tot acolo s-au ridicat primele orașe" (P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 282).

[19] Chiar dacă problema nu este invocată în paginile de față, este locul să se amintească (măcar) importanța *resurselor umane* de care dispunea zona în discuție, pentru formarea și, apoi, dezvoltarea orașului. Pe lîngă împrospătarea continuă a populației sale cu elemente noi, recrutate din lumea rurală, orașul a beneficiat și de faptul că, prin aceasta, se permanentizau, în dublu sens, legăturile sale cu lumea rurală înconjurătoare.

[20] Dacă lipsa orașelor românești din portulane „se explică prin lipsa de informații a autorilor acestor hărți sau prin spiritul pur nautic care prevala asupra celui geografic continental și celui istoric, în conceperea lor" (Marin Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei pînă la 1600*, 1, București, 1938, p. 81) rămîne, totuși, curios faptul că prima menționare corectă a numelui Sucevei într-o hartă medievală se înregistrează abia pe harta lui Iacopo Gastaldo, din anul 1548 (*ibidem*, 2, București, 1938, harta 45), cînd orașul este înregistrat cu numele *SUCEAVA*. În rest, pe hărți anterioare celei amintite, numele orașului Suceava este trecut în forme destul de variate și, mai ales, nu întotdeauna este ușor de stabilit o legătură sigură între el și toponimele care îl înlocuiesc, pe respectivele hărți. În acest sens, cîteva exemple vor fi edificatoare : *ZACAVIA* (harta lui Nicolaus Germanus, din 1482, ediția din 1507, îngrijită de călugărul Marcu și de Ioan Cota — *ibidem*, 1, p. 102); *ZASTAMA* (harta aceluiași, ediția din 1513 — *ibidem*, p. 106); *SACVNIA* (harta lui Nicolaus Cusanus, din 1490 — *ibidem*, 1, p. 95, și *ibidem*, 2, harta 35); *SOCZAUA* (harta lui Georgius de Reichersdorfer, din 1541 — *ibidem*, 2, harta 43); *SOSSAUIA* (harta lui Ioan Honterus, din 1541 — *ibidem*, 2, harta 41).

mai pline de semnificații, pe următoarele : cetatea de la vestul orașului (Șcheia), a cărei semnificație militară nu poate scăpa la o analiză a modului în care voievodul a urmărit să sublinieze prezența domniei în noua sa reședință, fapt confirmat și de cea de-a doua importantă construcție din oraș, ridicată în același timp : Curtea domnească.

Pe plan economic, în sfertul de veac amintit, se înregistrează manifestarea, în producția meșteșugărească, a unor particularități, în funcție de care s-a putut defini procesul transformării în *meșteșug* a unor activități insuficient specializate pînă atunci, pentru discuția de față această observație devenind deosebit de importantă, deoarece pe baza noilor trăsături pe care le capătă producția de bunuri în Suceava se poate urmări și procesul pătrunderii în zona rurală înconjurătoare a unor mărfuri realizate de meșteșugarii orașului.

Întrucît nu ar fi de o utilitate deosebită să se facă aici o prezentare detaliată a noilor trăsături sub care apare producția specializată din Suceava în perioada arătată, mă mulțumesc să precizez că fenomenul cel mai important și caracteristic al ultimului sfert al secolului al XIV-lea, în domeniul amintit, este „standardizarea" tehnică și tipologică a unor categorii de produse (în principal a celor ceramice), fenomen dealtfel nu aici precizat pentru prima dată [21], și în funcție de care se stabilește, în mod curent, caracterul specializat al unei activități proprii centrelor urbane medievale [22].

Absența unor astfel de particularități în producția realizată — în același ultim sfert al secolului al XIV-lea — în lumea rurală din jurul Sucevei (cercetările arheologice din satele din jurul Sucevei sînt destul de numeroase pentru a oferi garanția și certitudinea acestei observații) [23], în afara faptului că vine să confirme caracterul *strict urban* al fenomenului amintit, are și darul de a evidenția ritmul relativ lent al procesului pătrunderii produselor de sorginte urbană în lumea rurală, altfel neexplicîndu-se de ce meșteșugul rural trădează atît de tîrziu influența celui urban. Dealtfel, constatarea nici nu trebuie să surprindă, deoarece, la începutul ultimului sfert al secolului al XIV-lea, este greu de presupus că meșteșugarii suceveni aveau capacitatea de a satisface și alte nevoi decît cele ale locuitorilor orașului însuși, mai ales dacă îi includem în rîndul acestora și pe toți cei ce se stabiliseră în Suceava, odată cu venirea aici a domniei : boieri, negustori, slujitori, garnizoana cetății etc.

Pentru a înțelege mai bine progresele înregistrate în producția meșteșugărească din Suceava, în ultimul sfert al secolului arătat, este, însă, nevoie să introducem în discuție un factor nou, de certă însemnătate pentru viața economică a orașului, în general. După cum se știe — faptul fiind relevat aproape cu regularitate — odată cu stabilirea domniei la Suceava și mai ales în legătură cu ridicarea noilor construcții voievodale din oraș, în Suceava și-au făcut apariția o serie de elemente etnice nelocale, a căror contribu-

[21] M. D. Matei, SCIV, 11, 1960, 1, p. 114.

[22] În orice caz, producția meșteșugărească specializată de ceramică este considerată una dintre primele activități specifice orașului medieval european în formare (cf. A. Gieysztor, *Studi in onore di Armando Sapori*, I, Milano, 1957, p. 139), ca fiind pusă pe picior de egalitate cu prelucrarea metalelor, cu țesutul și cu alte activități considerate majore.

[23] Astfel de cercetări s-au făcut, pînă în prezent, la : Udești (M. D. Matei, Alexandru Rădulescu, Studii și materiale, Istorie, 3, Suceava, 1973, p. 265—289), Mihoveni (N. Ursulescu, Paraschiva Batariuc, Anuarul muzeului județean Suceava, 5, 1978, p. 89—106) și, mai ales, la Vornicenii Mari (M. D. Matei, Em. I. Emandi, *op. cit.*). Berchișești, Liteni și Zaharești (M. D. Matei, Em. I. Emandi, Octav Monoranu, Anuarul muzeului județean Suceava, 9, 1982, p. 25—131 (Extras).

ţie, mai ales, la construirea cetăţii de la Şcheia a fost socotită ca foarte importantă. Această grupare etnică nelocală, în care, cu mulţi ani în urmă, am crezut că pot identifica o populaţie germană venită din Polonia [24] a introdus în mediul sucevean, aşa cum o făcuse şi în alte locuri în Europa [25], o serie de produse specifice, a căror principală particularitate rezida în nivelul tehnic superior de execuţie. Cunoaşterea acestor produse de către meşteşugarii suceveni nu a rămas fără urmări, aceştia însuşindu-şi unele tehnici şi procedee (mai ales din domeniul produselor ceramice), prin a căror aplicare în producţia proprie nivelul tehnic al meşteşugului local resimţindu-se pozitiv.

Pe planul cercetării care ne preocupă aici, modificările petrecute în cadrul meşteşugului sucevean sub influenţa factorilor amintiţi oferă repere cronologice decisive, pentru cunoaşterea ritmului pătrunderii produselor orăşeneşti pe piaţa satelor din împrejurimi, pe aceste temeiuri devenind posibil să se stabilească faptul că fenomenul influenţării meşteşugurilor săteşti de către cele urbane începe să fie un fapt cert la finele secolului al XIV-lea.

După cum era de aşteptat, în etapa de început a relaţiilor economice de schimb între oraşul deplin constituit şi satele din împrejurimi se înregistrează numai pătrunderea sporadică în unele sate a cîtorva produse realizate de meşteşugul orăşenesc, dar şi acest fenomen se restrînge, teritorial, la satele aflate în împrejurimile imediate ale Sucevei ; sub raport cantitativ, astfel de produse sînt foarte puţin numeroase, iar ca varietate ele se reduc la categoria produselor ceramice. Într-adevăr, pînă la începutul secolului al XV-lea, în toate satele din împrejurimile Sucevei, în care s-au făcut săpături arheologice, prezenţa produselor ceramice de provenienţă orăşenească se remarcă cu uşurinţă, pe fondul producţiei rurale tradiţionale, conservatoare ca tehnică şi modestă sub raportul gamei formelor [26]. Ceramica cenuşie, devenită aproape exclusivă în mediul orăşenesc sucevean la finele secolului al XIV-lea, începe să pătrundă în casele sătenilor din jurul Sucevei, dar astfel de descoperiri sînt, încă, puţin numeroase, şi aceasta nu atît datorită preţului produselor, cît mai ales din cauză că chiar olarii suceveni nu realizau, la acea dată, un volum de mărfuri suficient de mare pentru a asigura atît nevoile orăşenilor, cît şi ale consumatorilor rurali [27]. În plus, ceea ce trebuie reţinut este faptul că, la acea dată, adică la finele secolului al XIV-lea, produsele orăşeneşti nu începuseră să influen-

[24] M. D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, p. 157.

[25] Pentru bibliografia de bază, cf. *ibidem*, p. 155—156, notele 27—34. Mai recent, cf. V. Nekuda, K. Reichertová, *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*, Brno, 1968.

[26] Este util de precizat, că în sprijinul acestei aprecieri vin chiar şi unele descoperiri făcute la Suceava. Astfel, în timpul cercetărilor făcute la cetatea de la Şcheia, alături de ceramica de certă factură orăşenească, au fost descoperite şi numeroase fragmente ceramice de provenienţă rurală, pe care autorii cercetării o atribuie, pe bună dreptate, ţăranilor „care au lucrat la ridicarea cetăţii" (Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Şcheia*, Bucureşti, 1960, p. 77). Dealtfel, cercetări făcute şi în alte părţi au confirmat că astfel de deosebiri între ceramica orăşenească şi cea rurală continuă să se observe, pînă destul de tîrziu, în secolul al XV-lea (M. D. Matei, L. Chiţescu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 461—464).

[27] În afară de aceasta, rămîne preocupantă şi problema aprecierii numărului meşteşugarilor cu acest profil, care lucrează în Suceava sfîrşitului secolului al XIV-lea. În lipsa unor date comparabile cu acelea care permit judecăţi referitoare la secolul al XV-lea, nu este exclusă nici eventualitatea ca numărul acestor meşteşugari să fi fost încă insuficient, el sporind abia în etapa următoare.

țeze meșteșugul rural, fenomenul respectiv urmînd să se înregistreze abia la începutul secolului al XV-lea.

Fără îndoială, discuția nu trebuie să se restrîngă la domeniul producției ceramice. Complexitatea activităților desfășurate în cuprinsul orașului Suceava face necesară urmărirea pătrunderii în mediul rural a mult mai numeroase categorii de produse, dintre care un loc important îl ocupă obiectele de metal pentru uz gospodăresc, uneltele agricole și, nu în ultimul rînd, obiectele de îmbrăcăminte și podoabă. Vorbind, însă, despre prelucrarea metalelor ca și despre orfevrerie trebuie făcută precizarea că activitățile respective și-au făcut mult mai puțin simțită influența asupra meșteșugului rural, în permanență existînd decalaje de ordin tehnic și deosebiri de natură tipologică între produsele meșteșugului orășenesc și cele realizate de meșterii satelor. Mai mult, există motive serioase să ne îndoim de producerea în mediul rural a vreunui tip de obiecte de podoabă lucrate din metal, totalitatea descoperirilor făcute mai ales în necropolele sătești, cercetate arheologic, avînd o certă proveniență urbană și aflîndu-și analogii cu descoperiri făcute în perimetrul orașului medieval Suceava.

Cele două etape, menționate pînă acum, de pătrundere a produselor meșteșugului urban în satele din împrejurimile Sucevei, și care constituie hinterlandul acesteia, își află o foarte sugestivă ilustrare și în realitățile numismatice ale vremii, fapt care poate fi considerat normal. Într-adevăr, așa cum demonstrează un mare număr de descoperiri numismatice, numărul monedelor emise de voievodul Petru I Mușatinul, ca și de Ștefan I (după opinia specialiștilor, voievodul Roman I nu a emis monedă proprie, ci a folosit moneda predecesorului său, Petru I) este destul de redus în mediul rural [28], iar valoarea ridicată a acestora, ca și lipsa unei monede divizionare moldovenești, par să fi constituit, pînă la începutul secolului al XV-lea, o dificultate reală în lărgirea circulației monetare. Desigur, ar fi greu de admis că situația semnalată ilustrează o cvasiinexistentă circulație a mărfurilor în interiorul țării, aceasta obligînd la atribuirea unui rol încă destul de important schimbului în forma trocului. Plasat în acest context, este de la sine înțeles că, pînă la apariția monedei moldovenești divizionare — adică pînă la anul 1408, cînd voievodul Alexandru cel Bun emite primele sale monede anepigrafe — schimbul de mărfuri între oraș și sat trebuie privit și dimensionat cu foarte multă circumspecție. Așa fiind, nu mai poate surprinde numărul destul de restrîns de obiecte de proveniență orășenească aflate în mediul rural, și aceasta cu atît mai mult cu cît, repet, însuși volumul producției meșteșugului urban pare să fi rămas relativ modest în Suceava, pînă spre finele secolului al XIV-lea.

Cu alt prilej, am căutat să pun în evidență faptul că, pentru Suceava, începutul secolului al XV-lea a fost însoțit de o serie de măsuri adoptate de domnie, vizînd direct viața economică a orașului [29]; ca urmare, cel puțin în parte, a acestor măsuri, în cuprinsul orașului s-au produs anume fenomene, dintre care cel mai important rămîne concentrarea meșteșugarilor într-un cartier bine determinat al orașului, dar asupra semnificației com-

[28] Situația este la fel de semnificativă, chiar și pentru Suceava, unde nu s-au descoperit decît 42 de monede emise de Petru I Mușatinul, iar din cele emise de Ștefan I s-a descoperit un singur exemplar, aflat în umplutura unui cuptor de ars ceramică, în sectorul „Șipot” (identificare Octavian Iliescu).

[29] M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* [illegible].

plexe a acestei realități nu mai este cazul să stăruim și aici [30]. Mai important mi se pare un alt aspect, pe care îl confirmă totalitatea descoperirilor arheologice aparținînd aceleiași perioade, și anume trecerea la producția de serie mare în cadrul aceluiași meșteșug, în condițiile uniformizării tehnice și tipologice a producției, ceea ce constituie semnul de recunoaștere a unei producții pe care nu o mai dimensionau numai cerințele consumatorilor din oraș.

Sporirea cantității de mărfuri de sorginte urbană, care se constată în satele din împrejurimile Sucevei odată cu începutul secolului al XV-lea, nu mai constituie, astfel, o realitate greu de explicat, iar semnificația ei economică este multiplă și complexă. În primul rînd, baterea unei monede divizionare de aramă, chiar în primii ani de domnie a lui Alexandru cel Bun, a pus la dispoziția populației țării acel mijloc de schimb de care se simțea nevoie în cel mai înalt grad, necesitate ilustrată de larga și rapida ei răspîndire, în toate mediile locale. Într-adevăr, dacă se are în vedere faptul că această monedă divizionară de aramă, emisă la începutul secolului al XV-lea, este prima monedă moldovenească care pătrunde în unele sate, ea fiind, în același timp, și foarte des întîlnită în necropolele cercetate arheologic, ca inventar al unui mare număr de morminte [31], se va contura și mai bine măsura în care o astfel de monedă răspundea nevoilor economice interne ale Moldovei [32].

Încurajat de acest mijloc lesnicios, schimbul de mărfuri între oraș și satele din împrejurimi s-a intensificat, vizibil și în ambele sensuri, astfel încît, pe măsura creșterii cantităților de produse agricole și de materii prime pătrunse pe piața Sucevei, se înregistrează, ca fenomen complementar, și creșterea cantităților de mărfuri produse de meșteșugul urban, care pătrund în lumea satelor. Începînd din acest moment, însă, problema raporturilor economice dintre orașul Suceava și satele din hinterlandul acestuia se pune între alte coordonate, ea trebuind să fie judecată, în primul rînd, prin prisma influențelor pe care produsele meșteșugurilor urbane le vor avea asupra producției meșteșugărești din sate. Or, privite pe termen lung, sîntem obligați să remarcăm că aceste raporturi au avut consecințe atît pozitive cît și negative. Să exemplificăm.

În domeniul olăriei (atît de contestat, ca semnificație, de către nespecialiști, dar poate cel mai sensibil la cuceriri tehnice înregistrate în lungul vremii) se face resimțită, cu cea mai mare rapiditate, influența pozitivă a pătrunderii produselor orășenești pe piața satelor. Olăria de întrebuințare curentă, care, pînă la începutul secolului al XV-lea, păstra, pregnant, trăsături specifice tradiționale, își însușește, cu foarte mare rapiditate, tehnologia superioară utilizată în mediul urban, concomitent cu aceasta făcîndu-se și încercări ușor vizibile de a se imita forme și decoruri de

[30] *Ibidem*. Nu ar trebui, însă, exclusă nici eventualitatea ca acest fenomen să aibă și o altă semnificație, și anume aceea ca, prin concentrarea meșteșugarilor într-un cartier rezervat lor, însăși producția acestora să poată fi mai ușor controlată de către autoritățile orășenești. Aceasta, datorită faptului că, începînd cu un anume moment, în orașele medievale „il n'est pas possible à chacun d'exercer le métier qu'il veut, à l'endroit et sous la forme qui lui plait" (O. L. Barkan, Recueils de la Société Jean Bodin, 7, Bruxelles, 1955, p. 302).

[31] În acest sens, printre descoperirile cele mai semnificative făcute în satele din împrejurimile Sucevei, merită citată aflarea *la un singur mormînt* din necropola de la Liteni a nu mai puțin de 11 astfel de monede anepigrafe, depozitate în jumătatea inferioară a unui vas cenușiu

[32] Lucrurile sînt pe deplin confirmate, tot în satele din împrejurimile Sucevei, de descoperiri făcute la Udești și Berchișești

vase [33] larg răspîndite în ceramica orășenească, dar lipsind din experiența proprie a meșteșugului sătesc.

Desigur, lucrurile trebuie judecate nu numai în funcție de capacitatea meșteșugului rural de a-și însuși cunoștințe noi, ci, poate, mai ales, în funcție de măsura în care lumea satelor primea sau respingea noile forme și decoruri. În acest sens, trebuie să remarcăm că, pe fondul pătrunderii rapide în sate a tehnologiei noi de producție, consumatorii rurali au acceptat cu destule rezerve și întîrzieri acele forme care răspundeau mai puțin nevoilor lor curente, paharele, tigăile și chiar strachina-farfurie fiind foarte rar întîlnite în inventarul locuințelor sătești. În același timp, însă, este de făcut observația că meșteșugului sătesc i-au rămas aproape inabordabile produse a căror execuție ridica probleme tehnice mai mult sau mai puțin deosebite (cum este cazul ceramicii smălțuite), alteori lipsa cererii de anumite produse (cahlele pentru sobe) fiind determinantă în nerealizarea lor de către olarii sătești. Dovezi în acest ultim sens sînt multiple, dar nu voi invoca aici decît unul singur, foarte semnificativ : într-o locuință de suprafață, datînd din prima jumătate a secolului al XV-lea, descoperită la Liteni, aparținînd, cu certitudine, unui mic feudal [34], deși s-au descoperit urme ale unei sobe, nu există nici un indiciu că aceasta ar fi fost lucrată din cahle, toate materialele probînd amenajarea ei din cărămidă.

Prelucrarea metalelor reprezintă un capitol cu totul aparte al discuției referitoare la modul și măsura în care creșterea capacității economice a orașului Suceava au putut influența activitățile meșteșugărești din satele hinterlandului acestuia. Cercetări numeroase și complexe făcute asupra unui mare număr de obiecte de metal, provenind din cîteva așezări rurale din împrejurimile Sucevei [35] și datînd din secolele XIV—XVI, au condus la cîteva încheieri de importanță reală pentru discuția de față, încheieri foarte plauzibile dacă se ține seama de un complex de factori locali sau generali. În primul rînd, s-a confirmat că *satele din hinterlandul Sucevei au avut propria lor activitate de prelucrare a metalelor*. Chiar dacă nu peste tot această activitate se va fi desfășurat la același nivel — la Tulova, de pildă, ele fiind mai consistente decît în alte așezări (fapt explicabil prin existența, aici, a curții vornicului Oană) — nu există nici un dubiu că reducerea minereului și prelucrarea metalelor constituiau activități curente chiar în sate de mai mică importanță și amploare (Berchișești).

Cu totul altfel se pune, însă, problema nivelului cunoștințelor meșteșugarilor sătești și a volumului producției realizate de aceștia. Analizele la care au fost supuse unele din obiectele de metal descoperite la Tulova, Liteni, Zaharești sau Berchișești au permis stabilirea, cu un foarte ridicat coeficient de certitudine, a provenienței din ateliere sătești a multora din aceste obiecte, unul din criteriile care stau la baza acestei atribuiri constituindu-l „fragilitatea și rezistența mecanică scăzută" [36] a acestor piese, indiferent de destinația lor.

În ceea ce privește volumul producției realizate de meșterii sătești, cel puțin două elemente contribuie la aprecierea acestuia ca fiind destul

[33] Aspect pus în evidență de încercările olarilor sătești de a realiza decorul în „brăduț" care nici nu aparținea fondului local tradițional, nici nu apăruse în Suceava înainte de introducerea ceramicii cenușii aici. Încercările acestea nu s-au soldat, însă, cu o reușită deosebită, iar lipsa de experiență i-a făcut pe olarii din sate să aplice decorul chiar pe suprafețe nepotrivite.

[34] M. D. Matei, Em. I. Emandi, Octav Monoranu, *loc. cit.*, p. 54—56 (extras).

[35] M. D. Matei, Em. I. Emandi, *op. cit.*, p. 108—114.

[36] *Ibidem*, p. 78—88.

de redus, și anume : în primul rînd, materia primă de care dispuneau meșterii sătești era destul de restrînsă sub raportul cantității, posibilitățile acestora de a-și procura minereul de fier limitîndu-se la resursele locale. În același timp, conținutul extrem de redus de metal util al acestor minereuri diminua mult cantitatea de fier de care puteau dispune acești meșteșugari, ceea ce limita, în mod normal, volumul activităților lor, acesta constituind cel de-al doilea element de care trebuie să se țină seama. În aceste condiții, nu mai poate surprinde constatarea, foarte importantă, că numai circa 20 % din obiectele de metal descoperite în satele din împrejurimile Sucevei sînt rezultatul activității meșterilor sătești, restul obiectelor provenind din ateliere orășenești [37].

Pe de altă parte, însă, pătrunderea masivă în sate a obiectelor de metal lucrate în ateliere orășenești, mai ales cu începere din secolul al XV-lea, are și alte explicații, ținînd, de data aceasta, de particularitățile activităților meșterilor din oraș. Astfel, adîncirea specializării în cadrul activităților de prelucrare a metalelor — proces care, începînd tocmai cu secolul al XV-lea, cunoaște un ritm destul de rapid — a permis nu numai creșterea continuă a volumului producției în cadrul fiecărei specialități, dar a făcut posibilă, în chip obiectiv, și continua perfecționare a tehnicilor de producție, ceea ce a condus, implicit, la îmbunătățirea calității produselor. În acest sens, este de mare însemnătate constatarea prilejuită de analizele, amintite mai sus, efectuate asupra unor obiecte de metal descoperite n satele din jurul Sucevei, că pluralitatea tehnicilor folosite de meșterii din orașe în realizarea unei game variate de obiecte este însoțită de creșterea continuă a calității metalului utilizat ; drept urmare, duritatea și rezistența mecanică a acestor obiecte au crescut, obiectele realizate în atelierele orășenești avînd o perioadă de utilizare mult superioară în raport cu aceea a produselor meșteșugului rural [38].

Pe aceeași linie se înscrie și o altă observație, și anume : începînd tot cu secolul al XV-lea (mai curînd cu finele acestuia), în cadrul aceluiași proces de specializare de care aminteam mai sus, se înregistrează, în mediul urban, și separarea tot mai accentuată a activității de reducere a minereului de aceea a prelucrării metalului, separare ce se produce nu numai sub raportul specificului activității, dar și ca loc de desfășurare [39]. Într-adevăr, dacă, pînă spre finele secolului al XV-lea, resturile de zgură, provenind de la operațiunile de reducere a minereului, se aflau, fără excepție, în preajma atelierelor în care se și prelucra metalul [40], după această perioadă reducerea minereului este tot mai puțin ilustrată de descoperiri făcute în mediul urban, ceea ce face posibil să se admită că reducerea minereului, ca operație distinctă, se deplasa tot mai mult către locurile în care se extrăgea minereul, meșteșugarii din orașe procurîndu-și, pentru nevoile lor, numai lupele de metal, pe care le supuneau, apoi, în atelierele lor din oraș, operațiunilor specifice de prelucrare. Evident, acest continuu proces de specializare, inaccesibil meșteșugului rural, făcea ca produsele realizate în atelierele orășenești să întîmpine, practic, o rezistență minimă din partea mește-

[37] *Ibidem*, p. 87.

[38] *Ibidem*.

[39] *Ibidem*.

[40] În legătură cu aceasta, trebuie făcută precizarea că, indiferent de cadrul cronologic în care se produce, fenomenul se înregistrează în toată lumea evului mediu (cf. B. A. Kolcin, *Černaja metallurgija i metalloobrabotka v drevnei Russi*, Moscova, 1953, p. 207).

-ului rural, care se vedea redus, prin forța lucrurilor, la o poziție de evidentă inferioritate[41].

În același context, trebuie amintită și o altă realitate, ilustrată, mai ales, de descoperirile arheologice. Cercetări mai vechi sau mai noi au atras atenția asupra faptului că satele situate în lungul sau doar în apropierea unor drumuri comerciale de mai mare sau mai mică însemnătate au beneficiat de un acces timpuriu și constant la produsele vehiculate pe aceste drumuri. În acest sens, foarte ilustrative și concludente sînt de considerat descoperirile făcute la Berchișești[42] — sat situat pe malul stîng al apei Moldovei — ca și în alte locuri din hinterlandul Sucevei, situate în apropierea ,,drumului cel mare''[43] ce ducea spre Bistrița transilvană, prin aceasta ele beneficiind de posibilitatea de a-și procura numeroase produse realizate atît la Baia cît și la Bistrița.

Desigur, uneltele destinate practicării agriculturii sau unor meșteșuguri specializate, obiectele cu destinație casnică și întrebuințare curentă, piesele de armament sau cele de echipament militar nu sînt singurele obiecte de metal descoperite în satele avute aici în vedere. În afara lor, o importantă categorie este reprezentată de obiectele de podoabă, dar problemele pe care le ridică studiul acestei categorii de obiecte sînt sensibil deosebite și, de aceea, fac necesară o prezentare separată a lor.

Descoperite într-un număr destul de mare (și numai în necropole), obiectele de podoabă ilustrează deosebit de grăitor evoluția meșteșugului căruia își datorează existența. Puține pînă spre finele secolului al XIV-lea, ele sporesc numeric în cursul secolului al XV-lea, pentru ca în veacul următor să se producă și să circule într-un număr foarte mare, fiind aproape nelipsite din mormintele secolului al XVI-lea.

Cu excepția unor piese aparținînd, mai curînd, începutului secolului al XIV-lea și a căror origine dunăreană socotesc că ar putea fi afirmată fără rezerve serioase[44] (fapt foarte important tocmai pentru ilustrarea marii mobilități a acestei categorii de obiecte), totalitatea obiectelor de podoabă descoperite în necropolele de la Liteni și Zaharești[45] își află analogii perfecte printre descoperiri făcute în necropolele cercetate în Suceava (atît în cuprinsul orașului[46], cît și pe platoul din fața Cetății de Scaun[47]). În lipsa oricărui indiciu că astfel de obiecte s-ar fi produs în vreunul din satele din împrejurimile Sucevei, sîntem obligați să admitem că *totalitatea*

[41] Specialiștii afirmă că specificul producției și, mai ales, complexitatea proceselor tehnologice au făcut ca aria de răspîndire a produselor realizate în atelierele orășenești ale fierarilor să fie considerabil mai largă decît aceea (cu diametrul de circa 30 km) în care se constată difuzarea în mediul rural a altor produse ale meșteșugului urban. De exemplu, B. A. Kolcin apreciază că pentru produsele din fier, destinate unei largi întrebuințări (cuțite, foarfece, seceri, coase etc.), se poate admite o arie de difuzare de circa 50—150 km în jurul centrului producător (*ibidem*, p. 204). Evident opinia savantului sovietic este valabilă pentru regiunile în care orașele se află la distanțe foarte mari unul față de altul, ceea ce nu este și cazul țărilor românești, în cuprinsul cărora centrele urbane se succed la distanțe rareori mai mari de 50—60 km.

[42] M. D. Matei, Em. I. Emandi, O. Monoranu, *loc. cit.*, p. 25—41 (extras).

[43] M. D. Matei, Em. I. Emandi, *op. cit.*, p. 87.

[44] M. D. Matei, Em. I. Emandi, O. Monoranu, *loc. cit.*, p. 80—81 (extras).

[45] *Ibidem*, p. 104—130 (extras).

[46] Pentru perioada avută aici în vedere, cele mai importante necropole descoperite pe teritoriul Sucevei sînt cele din jurul bisericii Sf. Dumitru, de la punctul „Drumul național'', din sectorul „Șipot'' și, parțial, necropola aferentă bisericii fostei Mitropolii a Moldovei (cu hramul Sf. Ioan cel Nou — cel martirizat la Cetatea Albă).

[47] Descoperirile făcute în această necropolă sînt numai parțial cunoscute, complexul nefăcînd, încă, obiectul unei publicări exhaustive. Pînă la o astfel de valorificare a complexului amintit, cf. SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 356—364; SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 285—286.

acestor podoabe provine din oraș [48]; concomitent cu aceasta, faptul că numărul obiectelor de podoabă descoperite în sate crește pe măsură ce se înaintează în timp capătă o dublă semnificație: în primul rînd, creșterea volumului producției meșteșugarilor specializați [49] permite pătrunderea în mediul rural a unui număr sporit de obiecte de podoabă; în al doilea rînd, creșterea volumului producției și trecerea la o producție de serie mare nu mai limitează posibilitatea procurării acestor obiecte numai de către oamenii oarecum mai înstăriți, ci permite accesul la ele și altor cumpărători, în primul rînd datorită scăderii prețului podoabelor.

În rîndurile precedente, atrăgeam atenția asupra faptului că cercetările de pînă acum nu au furnizat date care să ateste producerea obiectelor de podoabă în satele din hinterlandul Sucevei. În același timp, însă, nu se poate eluda o întrebare deloc lipsită de importanță: toate obiectele de podoabă descoperite în satele din împrejurimile Sucevei provin din atelierele acestui oraș?

Descoperiri curente de obiecte de podoabă atestă circulația foarte amplă a unor tipuri de astfel de obiecte, cel mai adesea cerceii cunoscînd o atît de pronunțată similitudine, încît cercetătorii se văd obligați să admită generalizarea unor tipuri, aproape la nivelul întregii Moldove. Desigur, evoluția gusturilor cumpărătorilor ar putea constitui una din explicațiile răspîndirii mai largi pe care o cunosc unele tipuri de cercei, tot așa cum numărul mai mic al altora, de o calitate superioară, își află o explicație plauzibilă în prețul mai ridicat al lor, ceea ce face ca ei să fie accesibili numai unor oameni cu stare materială mai bună. Dar, dacă este sigur că producerea podoabelor mai scumpe (ca material din care sînt lucrate și, eventual, chiar ca model mai complicat) se făcea la comanda solicitatorului, în cazul podoabelor de *serie mare* și aparținînd unor tipuri comune credem că este obligatoriu să se admită că astfel de obiecte se executau numai în ateliere orășenești, fără să fie, însă, exclusă și eventualitatea generalizării unor tipuri de obiecte, prin transmiterea unor modele și tipare de la un atelier la altul și de la un centru la altul.

Că astfel de ateliere existau în mediul urban nu poate fi nici o îndoială (în acest sens stînd mărturie una din descoperirile de la Suceava) [50], dar

[48] O situație similară se admite și pentru proveniența descoperirilor făcute în necropole aflate în preajma altor centre urbane. În acest sens se pronunță și autorii cercetărilor de la Hudum-Botoșani: „Multe din obiectele descoperite la Hudum depășesc prin măestria cu care au fost lucrate posibilitățile tehnice ale meșteșugarilor obișnuiți de la sate. Este normal să ne gîndim deci că proveniența lor se datorează meseriașilor din centrele urbane în curs de formare din ținuturile învecinate... Hudumul se afla în imediata vecinătate a drumului ce ducea de la Botoșani la Suceava...” (V. Spinei, Rodica-Popovici-Baltă, în volumul *Din trecutul orașului Botoșani*, Botoșani, 1974, p. 131).

[49] În acest domeniu de activitate (în afara *prelucrării* fierului, încă și mai semnificativă din acest punct de vedere), și la Suceava se verifică justețea opiniei generalizatoare a lui Robert Fossier, potrivit căreia „le nombre des artisans d'un métier n'implique pas une équivalence avec leurs rôle économique ou politique: plus le métier est médiocre, plus modestes seront leur entreprises, plus nombreux les ateliers” (R. Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 256). După cum se știe, pe teritoriul Sucevei medievale, dovezile materiale ale existenței „bijutierilor” sînt foarte puțin numeroase (sau, poate, au fost prea puțin identificate pînă acum), ceea ce ar putea constitui un indiciu că volumul producției respectivelor ateliere era suficient de mare, pentru a acoperi cererile unui mare număr de solicitanți.

[50] M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar); pentru detalii, cf. M. D. Matei, Ștefan Olteanu, SCIV, 12, 1961, 1, p. 121—131 și SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 776. În afara descoperirii atelierului din sectorul IRC, în sprijinul afirmării existenței unor astfel de ateliere pot fi invocate numeroase creuzete, pe pereții cărora se păstrează urme de bronz sau de argint, aflate, mai ales, în gropi ca resturi menajere, în mod special în sectorul „Șipot”.

ceea ce ar fi foarte important de știut este tocmai modul în care produsele lor ajungeau pe „piața” satelor. În ceea ce mă privește, în ciuda faptului că documente scrise interne vorbesc limpede despre practicarea comerțului itinerant cu produse (uneori) de volum mare și valoare mică (oale, cojoace etc.), comerț practicat de meșteșugarii din satele unor mănăstiri [51], am foarte serioase rezerve în a accepta practicarea unui comerț de același caracter și în cazul obiectelor de podoabă (afară doar de zilele în care aveau loc tîrgurile periodice, prilejuite de anume sărbători religioase). Dat fiind faptul că multe obiecte de podoabă erau lucrate din metale prețioase, ceea ce făcea necesară păstrarea lor în condiții sigure, rămîn la părerea că vînzarea obiectelor de podoabă se făcea în oraș, de către chiar meșterii care le produceau, abia mai tîrziu intervenind negustorii intermediari.

Încercarea de a stabili măsura în care Suceava a putut influența dezvoltarea economică a satelor din hinterlandul ei nu se poate limita, desigur, la urmărirea procesului pătrunderii pe piața satelor a produselor realizate de meșteșugarii din oraș și nici la evidențierea faptului că unele din activitățile meșteșugărești din sate au putut progresa, sub influența producției orășenești. Oricît ar fi de adevărat că acest din urmă fenomen s-a produs în realitate, latura pozitivă a relațiilor economice dintre oraș și satele din hinterlandul său nu este și singura ce se cuvine evidențiată. Chiar dacă descoperiri arheologice fac sigură practicarea multor meșteșuguri specializate în mediul rural, tot atît de sigur este și faptul că atît gradul de specializare a unor meșteșuguri în cadrul orașului, cît și diminuarea continuă a timpului rezervat activităților agricole de către meșteșugarul urban au făcut ca între sate și orașul în jurul căruia gravitau să apară deosebiri din ce în ce mai accentuate.

În primul rînd, chiar în cadrul unor meșteșuguri rurale caracterizate printr-un nivel tehnic destul de ridicat (olăria, de pildă), se înregistrează o continuă rămînere în urmă, în raport cu activitățile similare desfășurate în cadrul orașului, în ciuda faptului că olarii din sate aveau asigurate largi posibilități de desfacere a produselor lor. Același lucru se poate spune și despre metalurgie, nivelul priceperilor tehnice ale meșterilor sătești rămînînd relativ modest; pe de altă parte, pare foarte plauzibil că, pe măsura trecerii timpului, chiar gama tipologică a producției acestora s-a diminuat, dar pentru aceasta trebuie invocată drept explicație nu numai concurența produselor orășenești, ci și cantitățile cu totul limitate de materii prime, care stăteau la dispoziția meșteșugarilor din sate. Într-adevăr, în timp ce orășeanul își putea procura cantități suplimentare de fier și prin intermediul comerțului extern, omologul său din sat era ținut să utilizeze aproape numai resurse locale, destul de modeste [52].

[51] Faptul că în actul din 23 februarie 1453 — prin care voievodul Alexăndrel acorda mănăstirii lui Iațco, din Suceava, dreptul să-și întemeieze un sat chiar în hotarul orașului — se dădea locuitorilor acestui sat („fie că vor fi meșteri sau cojocari sau orice fel de meșter” — *DRH*, A, Moldova, 2, p. 39) voie de a umbla prin țară și a-și vinde liber mărfurile, fără să se facă și precizarea că aceasta ar fi fost o favoare deosebită, ar putea constitui o dovadă că practica respectivă era destul de curentă. O confirmare a acestei opinii ar părea că este adusă de un privilegiu similar, acordat țăranilor din satul Negoiești, sat al episcopului Tarasie al Romanului (Actul din 13 martie 1466 — *Documentele lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Bogdan, 1, p. 97).

[52] De la aceasta făceau excepție, firește, meșteșugarii care lucrau pentru mănăstiri sau pentru boieri, beneficiarii asigurînd cantitățile de fier necesare. Dealtfel, mi se pare absolut normal ca acești meșteșugari să fi beneficiat, în general, de condiții mai bune de lucru, în comparație cu restul meșteșugarilor din mediul rural (V. și opinia ușor diferită a lui Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973, p. 138).

Literatura de specialitate exprimă, fără rezerve, opinia că imaginea orașului medieval european ar fi nu numai incompletă dar și falsă, dacă în conturarea ei nu ar ocupa un loc important și activitățile agricole, situația fiind valabilă pentru definirea caracterului complex al economiei *oricărui* oraș medieval [53], inclusiv a marilor orașe-republici italiene. Pentru a clarifica și mai bine lucrurile, este necesar să se precizeze că nu este vorba numai despre activități legate de grădinărit, pomicultură, viticultură sau de ramuri mai mult sau mai puțin specializate, ci despre agricultura mare, producătoare de cereale, ca și despre creșterea vitelor.

Desigur, orașele medievale românești nu pot fi imaginate ca făcînd excepție de la acest tablou, și aceasta nu numai pentru că amintitul context european ar obliga la astfel de analogii, ci pentru că documente scrise interne vorbesc limpede despre activitățile agricole ale orășenilor din țările românești. În cazul Sucevei, conținutul acelui binecunoscut document din anul 1453 [54], atît de des folosit în ilustrarea activităților agricole *sistematice și permanente* ale locuitorilor orașelor noastre medievale, este pe deplin confirmat de numeroase descoperiri arheologice. Dintre acestea din urmă, uneltele agricole descoperite în locuințe sau în nivelurile de locuire corespunzătoare secolelor XV—XVII, precum și gropile pentru păstrarea cerealelor [55] ni se par cele mai semnificative.

Aceasta este, însă, numai o față a lucrurilor. Cealaltă — mult mai importantă pentru discuția de față — este reprezentată de *dependența aproape totală* a meșteșugarilor din Suceava de produsele agricole și materiile prime furnizate de satele din împrejurimi (și nu numai). Într-adevăr, este greu de conceput activitatea zilnică normală a brutarilor din oraș, fără cantitățile de grîu, mei, secară etc. pe care nu le puteau furniza decît locuitorii satelor, tot așa cum nici tăbăcarii, cojocarii, ciubotarii, curelarii ș.a. nu și-ar fi putut desfășura activitățile lor (care par să fi constituit o componentă importantă a economiei Sucevei medievale) [56], fără ca lumea satelor să le fi asigurat cantități importante de materii prime. De asemenea, prelucrarea osului [57] este de neconceput fără furnizarea unor însemnate cantități de materii prime, de către gospodăriile țărănești.

Desigur, ar fi destul de riscant să se atribuie numai satelor din hinterlandul Sucevei calitatea de furnizoare de materii prime pentru satisfacerea diferitelor nevoi ale orașului. Orășenii își procurau atît o parte a hranei cît și materiile prime, necesare activităților lor meșteșugărești, în primul rînd în funcție de condițiile mai avantajoase pe care le ofereau o zonă sau alta a țării. Într-o astfel de judecată, însă, nu trebuie neglijată nici realitatea

[53] Amintesc, aici, opinia generalizatoare a lui G. Duby (*L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval-France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles*, Paris, 1962, p. 223) : „La part des activités paysannes demeura toujours considérable dans l'économie des villes médiévales, et le bourg, surtout lorsqu'il restait petit, n'était en fait qu'une simple excroissance très engagée dans la campagne qui l'avait fait naître. En raison de cette étroite symbiose, chaque ville produisait donc elle-même une bonne part de sa subsistance".

[54] *DRH*, A, Moldova, 2, p. 39.

[55] În funcție mai puțin de datare, cît mai mult de apartenența etnică și starea socială a proprietarului locuinței în interiorul sau în preajma căreia se aflau, gropile de bucate au forme și dimensiuni destul de variate. Ceea ce le apropie, însă, pe toate, este acuratețea cu care sînt lucrate și mai ales starea de conservare, excepțională în aproape toate cazurile.

[56] M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar).

[57] Cele mai consistente (dar nu și singurele) descoperiri arheologice, care atestă practicarea acestui meșteșug pe teritoriul Sucevei, s-au făcut în sectorul „Șipot". În mod obișnuit, este vorba, mai ales, de fragmente de coarne de cerb, aflate în curs de prelucrare, iar cantitățile de oase descoperite atestă o activitate foarte amplă a acestor meșteșugari.

concretă a existenței și a celorlalte orașe ale țării, interesate, și ele, să-și procure cele necesare traiului orășenilor și activităților specializate ale acestora [58]. Or, mai ales această ultimă realitate pare să impună acceptarea ideii că locul principal în aprovizionarea Sucevei cu produse agricole și cu materii prime revenea tot satelor din hinterlandul mai apropiat sau mai îndepărtat al orașului.

La capătul acestor aprecieri și considerații, pare posibilă formularea cîtorva încheieri, vizînd caracterul și consecințele relațiilor economice, stabilite, în decursul veacurilor XIV—XVI, între Suceava și hinterlandul orașului, cu perspectiva ca aceste încheieri să fie, cel puțin în parte, valabile și pentru caracterizarea relațiilor dintre oraș și sat, în general.

Prima concluzie care se degajă din analiza faptelor expuse în paginile precedente este aceea că în prima perioadă de existență a orașului constituit ca atare, perioadă care a durat pînă către deceniul nouă al secolului al XIV-lea, Suceava nu a putut exercita nici un fel de influență activă asupra satelor din hinterlandul său. Această situație se explică, în primul rînd, prin împrejurarea că orașul însuși dispunea de o capacitate economică limitată și avea o activitate productivă insuficient de diversificată. Dacă la aceasta se adaugă faptul că Moldova perioadei respective era lipsită de un mijloc de schimb adecvat — monedele de argint emise de voievodul Petru I Mușatinul avînd o valoare ridicată și fiind, în consecință, mai greu accesibile marii mase a populației țării — se va putea explica și mai bine realitatea menționată. De fapt, situația ce se va constata în perioada imediat următoare nu va face decît să confirme aprecierea de mai sus.

Ultimii ani ai secolului al XIV-lea și primii ani ai celui următor vor cunoaște o Suceavă cu un potențial economic sensibil superior celui din perioada precedentă, și tocmai de aceea se poate considera că ei reprezintă, cronologic vorbind, începutul unei noi perioade, în evoluția raporturilor economice ale orașului cu satele din hinterlandul său. Chiar dacă schimburile de produse dintre orașul aflat în plină dezvoltare și satele din hinterlandul său au început să cunoască o intensificare, sesizabilă arheologic, abia după ce voievodul Alexandru cel Bun va emite prima monedă divizionară (de aramă) a țării (monedele anepigrafe, din anul 1408), încă înainte de această dată s-a produs pătrunderea în mediul rural a unor produse meșteșugărești realizate în Suceava, fără însă ca prin aceasta să se fi influențat, într-un fel sau altul, producția meșteșugului sătesc.

Există motive ca această a doua perioadă, a cărei durată aproximativă ar putea fi limitată între deceniul nouă al secolului al XIV-lea și finele primului deceniu al secolului al XV-lea, să poată fi caracterizată prin simpla pătrundere a produselor meșteșugului urban în sate, fără ca acestea să fi avut și *cînd* să înceapă a exercita o influență pozitivă asupra meșteșugului rural, sau cel puțin o influență care să fi determinat realizarea unor progrese mai mult sau mai puțin vizibile. Spunînd aceasta, ne grăbim să adăugăm că există, totuși, și o excepție de la aprecierea de mai sus, excepție reprezentată de meșteșugul olăriei, care, sub influența sigură și ușor

[58] S-ar părea că, în anumite domenii, creșterea capacității de producție a meșteșugarilor din Moldova era ajunsă la un asemenea grad, încît aceștia au trebuit să-și procure o parte din materiile prime, de care aveau nevoie, și în afara granițelor Moldovei. Acesta este, cred, sensul care trebuie dat plîngerilor repetate ale meșterilor transilvăneni împotriva moldovenilor, de care se vedeau concurați pe piața pieilor, chiar în Transilvania (cf. Hurmuzaki, XV, p. 61 ; cf. și V. Neamțu, SCȘ Iași, 2, 1951, 1—2, p. 531 și urm.).

vizibilă a activităților similare din mediul orășenesc sucevean, înregistrează progrese certe, încă la finele secolului al XIV-lea. Deși importantă pentru cunoașterea modului în care producția meșteșugărească din orașe influențează pozitiv pe cea din lumea rurală, această excepție păstrează, totuși, o semnificație limitată, și ar fi, oricum, nejustificate absolutizarea și generalizarea observațiilor făcute în domeniul amintit.

Etapa următoare, a treia, al cărei început ar putea fi situat în deceniul doi al secolului al XV-lea și care durează, în linii mari, pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, chiar dacă înregistrează anume oscilații, păstrează, în general, caracteristica esențială a pătrunderii masive pe piața satelor a mărfurilor de proveniență orășenească. Concomitent, se înregistrează o solicitare tot mai intensă de către orășeni a produselor agricole și a materiilor prime, furnizate, tradițional, de lumea satului.

Această nouă etapă, care nu este decît o consecință firească a dezvoltării economiei specific urbane a Sucevei, are nevoie să fie nu numai consemnată, ci și definită, din punctul de vedere al avantajelor pe care le-a adus fiecăruia dintre parteneri intensificarea raporturilor economice dintre oraș și sat. Or, din acest punct de vedere, singura concluzie ce se desprinde este aceea că orașul s-a aflat, fără excepție, într-o situație privilegiată în raport cu satul. Această situație avantajoasă a decurs din însăși calitatea pe care o avea orașul, de *furnizor de produse meșteșugărești*, în timp ce *satul a rămas furnizorul tradițional al produselor agricole și al materiilor prime*, care se prelucrau în atelierele orășenești. Tocmai în această realitate, caracteristică întregului ev mediu și nu numai țărilor românești, trebuie căutată esența opoziției [59] de interese dintre sat și oraș, opoziție care nu a avut caracter conflictual, sau care nu s-a manifestat ca atare decît în rare cazuri.

DIE WIRTSCHAFTLICHE ROLLE DER STADT SUCEAVA UND SEIN EINFLUSS AUF SEIN NÄCHSTLIEGENDES HINTERLAND IM XIV.—XVI.Jh.

ZUSAMMENFASSUNG

Die europäische Geschichtwissenschaft wimdet eine besondere Aufmerksamkeit der Frage der systematischen und komplexen Beziehunge zwischen den mittelalterlichen Städten und den Dörfern aus ihrem Hinterland, wobei besonders auf die Eigentümlichkeit der jeweiligen geographischen Zone, nicht nur in Funktion des Älters des städtischen Lebens, sondern auch ausgehend von der Ausdehnung und dem Profil des wirtschaftlichen Lebens der städtischen Zentren aus der Zone eingegangen wird. Aus diesem Blickwinkel betrachtet, kann man behaupten, dass die Erforschung der Stadt Suceava genügend fortgeschritten sind. Man ist zu eigem genauen Kenntniss Formen der wirtschaftlichen Beziehungen der Stadt mit den Dörfern aus ihrem Hinterlandangelangt, ein Umstand der durch die, in einem Umkreiss von 20 Km um Suceava, in zahlreichen Dörfern unternommenen archäologischen Ausgrabungen, möglich wurde.

[59] K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, București, 1956, p. 17.

Eine befriedigende chronologische Einordnung, führte zur Definitio der Etappen in denen die Erzeugnisse der Handwerker aus Suceava in den Dörfern des Hinterlandes eingedrungen sind. Ausgehend davon, konnte der Einfluss dieser Erzeugnisse auf die handwerkerliche Produktion aus der dörflichen Welt um Suceava festgelegt und geschätzt werden. Auf Grund zahlreicher und verschiedener Beobachtungen konnten, chronologisch betrachtet, drei grosse Etappen in den obengannten Beziehungen, jede mit ihren kennzeichnenden Merkmale, definiert werden. So stellt es sich heraus dass in der ersten Etappe der wirtschaftlichen Beziehungen der vollständig gegründeten Stadt Suceava mit den Dörfern aus ihrem Hinterland, eine Etappe die im vorletzten Jahrzent des XIV. Jh. ihren Abschluss findet, wegen der schwachen Eindringung der städtischen Erzeugnisse in der dörflichen Umwelt, man von keinem Einfluss der städtischen Erzeugnisse auf den dörflichen Handwerk sprechen kann.

Die Intensifierung dieses Eindranges, sowie die grossartige Entwicklung der spezialisierten Produktion in Suceava hat, angefangen mit dem Anfang des XV.Jh., zu einem ganz klarfassbaren Einfluss der dörflichen Produktion geführt, ein Umstand der in dem beschrenkten Aufnehmen, mit nur teilweise positive Ergebnisse von den dörflichen Meister von Formen und Techniken aus der naheliegenden Suceava, seinen Niederschlag findet. Gleichzeitig, wegen der Interesselosigkeit der dörflichen Verbraucher, wurden manche Erzeugnisse von den dörflichen Handwerker nicht erzeugt, aber auch ihre Produktion in der Stadt drastisch beschrenkt, ein Beispiel für die Art und Weise in welcher der dörfliche Markt die städtische Produktion beeinflussen kann.

Diese zweite Etappe erstrekt sich fast im ganzen auf das XV.Jh.. Ihr folgt dann eine dritte Etappe, die in dem letzten Viertel des XV.Jh. bis zum Ende des XVI.Jh. eingegliedert werden kann. Viel mannigfaltiger vom Blickwinkel seines Inhaltes und seiner Ausdrucksformen, kennzeichnet sich diese Periode durch den massenweisigen Eindrang der Erzeugnisse des Städtischen Handwerks auf dem dörflichen Mark, eine Erscheinung die von verschiedenartigen Nachwirkungen auf die Entwicklung des dörflichen Gewerbes begleitet ist. Auf dem Gebiet der Töpferei, der Leder- oder Knochenbehandlung, erreichen die dörflichen Gewerbe, unter dem Einfluss der städtischen, einen hohen Blütestand. Im Gegenteil dazu, fällt die Metallverarbeitung und vor allem die Goldschmiedekunst, in einem starken Rückstand, was dazu geführt hat, dass bis zu einem hohen Prozentsatz (ungefähr 80 %) die städtischen Erzeugnisse von Eisenstücke für den häuslichen Gebrauch und vollständig die Schmucksachen aus der Stadt bezogen wurden.

Gleichzeitig, bleibt das Dorf der Lieferant fast aller landwirtschaftlichen Erzeugnisse, und Rohstoffe, notwendig für das Leben der städtischen Bevölkerung und ihrer handwerkerlichen Tätigkeiten. Alle diese Beziehungen bestättigen die untergebene Position des Dorfes im Vergleich zur Stadt, wobei der letzte sich als der wichtigste Nutznieser der wirtschaftlichen, konstanten Beziehungen mit der dörflichen Umwelt sich entpuppt.

DESPRE STRATIGRAFIA ȘI PERIODIZAREA GRAVETIANULUI DIN MOLDOVA

de FLOREA MOGOȘANU

Există suficiente dovezi, în primul rînd cele teritoriale, care leagă gravetianul din Moldova de numeroasele așezări de acest gen de pe Nistru mijlociu; deci, în ceea ce privește originea gravetianului moldovean se poate afirma cu certitudine că ea este sigur orientală. Nu există nici un indiciu care să ne îndrepte atenția în altă direcție.

După cum se știe, atestarea gravetianului s-a făcut în urmă cu 30 de ani pe terasele Bistriței de la Ceahlău, cînd au fost întreprinse cele mai ample săpături în așezări paleolitice de terasă (în aer liber) din țara noastră [1]. Cu acest prilej, au fost descoperite mai multe așezări, cu două sau trei straturi de cultură aurignaciene și patru niveluri gravetiene, atribuite atunci gravetianului inferior, mijlociu, superior și final. De subliniat faptul că, la Ceahlău, între straturile aurignaciene și cel mai vechi nivel gravetian se așterne un depozit steril arheologic, cu o grosime variabilă. O situație asemănătoare a fost întîlnită și la Izvorul Alb-Bicaz (jud. Piatra Neamț) [2] și aceeași succesiune culturală o găsim și la Ripiceni-Izvor [3] și în peștera Stînca Ripiceni (jud. Botoșani) [4]. Această situație stratigrafică incontestabilă, obiectivă, ne-a permis să afirmăm că, în această parte a țării, gravetianul se substituie, la un anumit nivel cronologic, aurignacianului. Nu există deocamdată nici o dovadă stratigrafică care să infirme acest raport cronologic între aurignacian și gravetian, chiar dacă unele datări de C_{14}, efectuate de anumite laboratoare, par să sugereze o etapă gravetiană mai veche, sincronă aurignacianului.

Amintim că primele niveluri de locuire, atribuite gravetianului inferior, mijlociu și superior, sînt situate în treimea superioară a unui depozit roșcat-gălbui de aspect loessoid, atribuit Wurmului II, după o schemă geocronologică orientativă, bazată pe cronologia alpină a celor trei wurmuri, utilizată în Europa centrală. În ceea ce privește gravetianul final, el se află într-un depozit pulverulent, gălbui-deschis, cu o grosime variabilă, protejat numai de o pătură subțire de sol actual, motiv pentru care este supus permanent unui proces de eroziune și de remaniere. De menționat faptul că între primele trei niveluri de locuire gravetiană și așa-numitul

[1] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Florea Mogoșanu, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 5—116.

[2] Florea Mogoșanu și Mihai Matei, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 413—421.

[3] Al. Păunescu, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 5—31, idem, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 5—21

[4] N. N. Moroșan, AIGR, 19, 1938, p. 8—29.

SCIVA, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 159—162

gravetian final se așterne pe toate terasele Bistriței un depozit brun-roșcat, considerat sol fosil îngropat de către C. S. Nicolăescu-Plopșor și atribuit ultimului interstadiu (Wurm II — Wurm III). Dimpotrivă, Marin Cârciumaru, potrivit noii sale cronostratigrafii, atribuie acest depozit unui stadiu glaciar [5].

În legătură cu împărțirea primelor niveluri de locuire în gravetian inferior, mijlociu și superior, credem că a sosit timpul să facem unele precizări : C. S. Nicolăescu-Plopșor și colaboratorii săi nu au avut intenția, acum 30 de ani, de a departaja gravetianul în stadii culturale distincte, fiecare cu un conținut cultural specific, ci a fost pur și simplu o încercare provizorie de a fixa în ordine, de jos în sus, poziția stratigrafică a nivelelor de locuire gravetiană de la Ceahlău. Ar fi fost poate mai bine ca ele să fie numerotate, dar acest procedeu ar fi creat și mai multe confuzii, deoarece descoperirile ulterioare de la Lespezi (jud. Bacău) [6] și mai ales cele de la Cotu-Miculinți, Crasnaleuca [7] și Mitoc-Malu Galben (jud. Botoșani) [8] au oferit un număr mult mai mare de niveluri de locuire gravetiană, situație care ar fi răsturnat orice fel de periodizare. De fapt, nu a existat nici un motiv care să justifice împărțirea gravetianului în faze culturale distincte, deoarece caracteristicile tehnico-tipologice, petrografice, morfologice și maniera în care au fost construite vetrele de foc în așezările de pe terasele Bistriței de la Ceahlău arată în chip evident că este vorba de unul și același stadiu cultural, desfășurat în mai multe niveluri succesive de locuire. Există, într-adevăr, o diferență, ușor sesizabilă, între primele niveluri gravetiene și așa numitul gravetian final. Acest ultim nivel de locuire gravetiană aduce cu sine un utilaj litic mult îmbogățit : o diversitate de vîrfuri și lame „à dos", un spectru larg de gratoare, un număr mare de burine (îndeosebi diedre și pe trunchiuere) iar ca elemente noi persoarele, lamele denticulate și lamele trunchiate. De asemenea, în această ultimă etapă gravetiană de la Ceahlău se produce o schimbare majoră în folosirea materiei prime deoarece se renunță în mare măsură la silexul de Prut în favoarea rocilor locale (șistul negru de Audia, menilitul și gresiile silificiate) ; deci, un indiciu că legătura cu Prutul mijlociu (sursa principală de aprovizionare cu materie primă în etapele gravetiene anterioare) slăbește sau încetează, gravetianul din zonă devenind o cultură de sine stătătoare, cu o evoluție autonomă. De re-

[5] M. Cârciumaru, *Mediul geografic în pleistocenul inferior și culturile paleolitice din România*, București, 1980, p. 157 și 164.

[6] M. Bitiri, SCIV, 14, 1963, 1, p. 135—137. M. Bitiri și V. Căpitanu, Carpica, 5, 1972, p. 39—67.

[7] M. Brudiu, SCIVA, 31, 1980, 1, p. 13—22, idem, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 425—443.

[8] Cu prilejul simpozionului internațional, organizat la Iași (21—25 octombrie 1985), avînd ca temă „Geneza și evoluția culturilor paleolitice pe teritoriul României", ni s-a oferit prilejul de a vizita o secțiune deschisă în așezarea paleolitică de la Mitoc-Malu Galben (jud. Botoșani), o secțiune foarte largă, adîncită pînă la aproximativ 12 m. Mărturisim că am avut unele îndoieli în legătură cu stratigrafia geologică a acestei așezări paleolitice, îndoieli care, după această vizită, au dispărut total. La Mitoc-Malu Galben este vorba de un loess adăpostit (troienit, dacă ar fi vorba de zăpadă), acumulat la piciorul unei pante (la sud), sub acțiunea vînturilor de la nord și nord-est. Grosimea acestui depozit eolian este considerabilă, cu totul excepțională. În urma săpăturilor arheologice, au fost descoperite aproximativ 10 niveluri de locuire, aparținînd paleoliticului superior, majoritatea fiind atribuite gravetianului. Din păcate, fiind vorba de ateliere pentru prelucrarea silexului local, cu foarte puține unelte tipice, nivelurile de cultură nu sînt încă bine definite. Stațiunea de la Mitoc-Malu Galben poate oferi una dintre cele mai fericite situații stratigrafice pentru o bună parte a paleoliticului superior. O stratigrafie desfășurată pe 10 m adîncime, în timp ce, în alte locuri (la Ceahlău, de exemplu), aceași secvență stratigrafică nu măsoară mai mult de 1 m.

marcat, de asemenea, diversitatea și numărul foarte mare de așezări care acoperă în această ultimă perioadă gravetiană aproape întregul teritoriu al Moldovei. Zecile de descoperiri gravetiene din ultima vreme (în marea lor majoritate descoperiri de suprafață) [9] se referă aproape în întregime la acest gravetian final, ceea ce lasă falsa impresie că avem de-a face cu o singură etapă de locuire gravetiană de largă extindere, ce se manifestă în chip diferit, trecînd prin macrolitismul industriei gravetiene din așezarea de la Strachina (jud. Botoșani) [10] pînă la microlitismul așezărilor gravetiene tîrzii din sudul Moldovei [11]. Fără îndoială că nu este vorba numai de diferite aspecte ale aceleiași etape gravetiene (cuprinsă în noțiunea de gravetian final), ci de mai multe stadii cronologice. Se știe că periodizarea provizorie de la Ceahlău a devenit un model (de referință) pentru încadrarea tuturor descoperirilor gravetiene din țară, or, în stadiul actual al cercetărilor, acest procedeu creează confuzii și ambiguități. Cel mai bun exemplu îl oferă acest gravetian final fiindcă la el sînt raportate toate descoperirile gravetiene tîrzii din țară, indiferent dacă ele sînt numite epigravetian, tardigravetian etc. Chiar dacă unii cercetători nuanțează această etapă gravetiană, în funcție de observațiile lor de teren sau de cele privind caracteristicile tipologice și petrografice, toți au în minte gravetianul final de la Ceahlău. Întîmplarea a făcut ca în ultimii ani să surprindem în așezarea de la Izvorul Alb-Bicaz o situație stratigrafică fericită prin care au fost delimitate două niveluri de locuire, unul aparținînd de drept gravetianului final, situat la baza depunerilor galben-prăfoase, iar al doilea epigravetianului, situat la limita superioară a acelorași depuneri [12]. Deci, un început în delimitarea a mai multor etape de locuire în cadrul așa numitului gravetian final de la Ceahlău. Este lesne de înțeles că, pe terasele Bistriței (cursul superior și mijlociu), comprimarea acestor două niveluri gravetiene s-a datorat faptului că ele se găsesc în această depunere prăfoasă, mobilă, eoliană, ușor de erodat prin șiroire sau deflație [13], proces care anulează distanța geo-stratigrafică dintre aceste două sau mai multe niveluri. Acest fenomen nu-l intîlnim numai în cazul nivelurilor gravetiene tîrzii din Moldova, ci în aproape toate așezările paleolitice din nord-vestul țării (Oaș și Maramureș), așezări cu mai multe straturi de cultură, aparținînd unor epoci diferite (musterian, aurignacian și gravetian), dar care sînt situate pe culmi de dealuri deschise, supuse aceluiași proces de eroziune. Așa se explică de ce cele trei straturi de cultură, total diferite, se suprapun direct, fără nici un steril între ele, delimitarea lor făcîndu-se pe criterii petrografice și tipologice [14].

[9] Al. Păunescu, Paul Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I și II, București, 1976; V. Chirica și Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I (1984) și II (1985) Iași.

[10] Al. Păunescu, SCIVA, 19, 1968, 1, p. 31—38.

[11] M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974.

[12] Florea Mogoșanu și Mihai Matei, *op. cit.* p. 420

[13] Atît profilul de la Ripiceni-Izvor și mai ales cel de la Mitoc arată în mod cît se poate de clar că pe terasele Prutului mijlociu depunerile galben-prăfoase, ca dealtfel și stratul brun-roșcat, au dispărut, ele fiind fie înlăturate prin eroziune, fie, probabil, încorporate, în urma unui proces pedologic de solificare, într-un depozit foarte gros (aproximativ 2 m) de cernoziom. Așa se explică de ce așa-numitul gravetian final din această parte a Moldovei apare numai răspîndit în descoperiri izolate de suprafață. Deci, in zona Prutului mijlociu desfășurarea ultimului ciclu gravetian nu mai poate fi urmărită într-o situație stratigrafică nederanjată, ci în spațiu, pe orizontală.

[14] M. Bitiri, *Paleoliticul din Țara Oașului*, I, București, 1972.

În concluzie, în Moldova, pe baza datelor stratigrafice obținute pînă în momentul de față, se poate vorbi de două mari cicluri de desfășurare a gravetianului : primul, cu trei sau mai multe etape de locuire, se dezvoltă într-o anumită secvență a Würmului superior (după cronostratigrafia lui Marin Cârciumaru, în oscilația climatică Ohaba B și Herculane I), iar al doilea, cu cel puțin două etape de locuire, se desfășoară în tardiglaciar (după Marin Cârciumaru în oscilația climatică Herculane II și începutul holocenului). De reținut că în stațiunea de la Ripiceni-Izvor gravetianul este suprapus direct de tardenoazian, deci un „terminus ante quem" pentru cel de-al doilea ciclu gravetian (dacă, bineînțeles, datele stratigrafice sînt în afara oricăror îndoieli) [15].

Înainte de a încheia, ținem să facem precizarea că aceste etape gravetiene reprezintă locuiri sezoniere, de scurtă durată, urme ale unei populații mobile (popasuri vînătorești sau ateliere pentru prelucrarea silexului și a osului) ; nicăieri în Moldova, ca dealtfel în întreaga țară, nu a fost descoperită pînă în prezent o așezare de bază, de lungă durată, în stare să ne ofere date complete în legătură cu viața și activitatea purtătorilor acestei culturi ce au poposit pe teritoriul României timp de mai multe milenii.

SUR LA STRATIGRAPHIE ET LA PÉRIODISATION DU GRAVETTIEN DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

En Moldavie (NE de la Roumanie), en cours des dernierès vingt années, ont été découverts des dizaines de traces d'habitat paléolithique, la plupart gravettiens (il s'agit essentiellement de décuvertes de surface). Les nouvelles découvertes gravettiennes sont rapportées á l'ancienne périodisation du gravettien, établie 30 plus tôt sur les terasses de la Bistrița, à Ceahlău (region intramontane), périodisation que l'auteur considére à l'heure actuelle dépassée. Sur la base des données stratigraphiques obtenues au cours des derniéres années en Moldavie, on peut parler de deux grands cycles d'évolution du gravettien (oriental) : le premier, avec trois ou plusieurs étapes d'habitat, se développe dans l'une des séquences du Würm supérieur ; le second, avec au moins deux étapes d'habitat, se situe dans le tardiglaciaire — début de l'holocène.

[15] Autorii studiului din SCIVA, 27, 1976, 1, semnalează la p. 5 și 21 unele deranjamente naturale și artificiale, care au afectat partea superioară a profilului de la Ripiceni-Izvor, inclusiv stratul de cultură tardenozian și, probabil, și pe cel gravetian.

CÎTEVA OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU O CARTE TRATÎND DESPRE PROBLEMELE ORIGINII ȘI EVOLUȚIEI DIFERITELOR ORNAMENTE GEOMETRICE DIN EPOCA NEOLITICĂ

de VLADIMIR DUMITRESCU

Se știe că aceste probleme au fost de nenumărate ori dezbătute, diferiți cercetători ocupîndu-se, între altele, și de motivele spiralo-meandrice ale ceramicii neo- și eneolitice din țara noastră, cei mai mulți socotindu-le o moștenire liniar-ceramică. Această derivare nu poate fi însă valabilă decît pentru decorul ceramicii Precucuteni din Moldova, deoarece această cultură s-a născut direct din fondul liniar. Pentru celelalte culturi contemporane sau mai vechi nu se mai poate admite o origine bandceramică central-europeană, deoarece în ornamentarea pictată a culturii Starčevo-Criș există benzi spiralice etc., anterioare însăși formării culturii liniare.

Recent, cercetătoarea Brinna Otto din R. F. Germania a tratat în chip detaliat, într-un cuprinzător volum [1], pe baza unei destul de complicate metode, problema ornamentării geometrice a ceramicii din Anatolia, Orientul Apropiat și Egeea și socotim că o succintă prezentare a tezelor sale poate interesa și pe specialiștii noștri, chiar dacă de la apariția amintitului volum au trecut mai mulți ani. Pentru studierea temei pe care și-a propus-o, autoarea și-a împărțit materia în șapte capitole (orînduite de la A la G), intitulate precum urmează : A. Scopul și metoda lucrării. — B. Folosirea metodei structurale a simetriilor în decorul de la Çatal Hüyük-Est din sudul Anatoliei. — C. Retrospectivă asupra decorului geometric din epocile pre-neolitice. — D. Culturile neolitice și chalcolitice din Anatolia de Sud și Orientul Apropiat. — E. Sintaxa decorului neolitic din Anatolia meridională și Orientul Apropiat. — F. Sintaxa simetriei și structura simetriei. — G. Apendice. Despre problema originii decorului spiralic și meandric în Egeea.

Criteriile ce indică succesiunea legăturilor elementelor în ordinea existentă — spune autoarea — sînt de ordin structural, iar metoda care folosește analiza structurală a criteriilor evoluției istorice a formelor este numită metoda structurală a simetriilor. Pentru exemplificarea analizei decorului pe baza acestei metode, sînt folosite pictura murală și pecețile neolitice din așezarea Çatal Hüyük-Est. Alegerea acestora a fost determinată de poziția lor cronologică timpurie și de faptul că săpăturile lui J. Mellaart au precizat succesiunea cronologică a diferitelor descoperiri. Rezultatele studierii acestor două categorii de descoperiri duc la o înțelegere a compoziției geometrice a decorului; iar acest lucru, se precizează, va fi verificat pe baza a două culturi pre-neolitice cu decor geometric : cultura

[1] Brinna Otto, *Geometrische Ornamente auf anatolischer Keramik. Symmetrien frühester Schmuckformen im Nahen Osten und in der Ägäis*, edit. Philipp von Zabern, Mainz, 1976, X + 203 p.

S C I V A, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 163—166

tîrzie paleolitică de la Mezin și cultura neolitică natufiană (pe care o numește siriană și nu palestiniană). Pe de altă parte, cercetarea paralelă a culturilor neolitice și chalcolitice din Orientul Apropiat și evoluția realizărilor lor artistice se va face în două feluri : în primul rînd prin studierea dezvoltării și evoluției compozițiilor geometrice, iar apoi stăruindu-se asupra procesului care a dus la apariția acestora. Este evident că în aceste pagini nu vom putea urmări desfășurarea numeroaselor exemple și a argumentelor cercetătoarei germane, mulțumindu-ne să indicăm unele dintre concluziile sale.

Începîndu-și deci analiza cu descoperirile de la Çatal Hüyük-Est, autoarea socotește că decorul pereților și al peceților arată că simetria și evoluția motivelor se leagă una *de* alta, fiind condiționate una *prin* alta, simetria putînd îmbogăți motivistica și oglindind legăturile dintre diferitele ornamente pentru a forma alte elemente decorative. Prin influențe reciproce și pe baza combinării și descompunerii se nasc noi ornamente, fiecare fază de la Çatal Hüyük-Est indicînd preferință pentru un anumit motiv, respectiv pentru o anumită simetrie. Această premisă (ilustrată pe pl. 1—12) este folosită pentru analiza decorului incizat de la Mezin (p. 45—47) din paleoliticul tîrziu ucrainian, și a aceluia al culturii natufiene (p. 47—49), precizîndu-se însă că ar fi riscant să se vorbească de o evoluție de la Mezin la cultura natufiană, deoarece lipsesc „treptele intermediare". După ce se analizează apoi decorul ceramicii din cîteva așezări neolitice din Anatolia meridională și din Mesopotamia, spre a se studia sintaxa decorului din aceste regiuni, se ajunge la concluzia că această analiză dovedește că majoritatea compozițiilor realizate sînt comune, avînd chiar un fond comun la bază.

Trecîndu-se la problema mai direct legată de regiunile și preocupările noastre — aceea a originii decorului spiralo-meandric din Egeea (acesta fiind, dealtfel, motivul pentru care am socotit util să ne oprim aici asupra acestei cărți) — sînt rezumate ipotezele formulate în ultimele decenii în acest domeniu, autoarea nefiind mulțumită cu nici una dintre cele două teze esențiale : prima susținînd originea central-europeană a acestui decor în lumea egeică (teză împărtășită, între alții, de F. Matz și F. Schachermeyr, ambii situînd punctul de plecare, după cum se știe, chiar în Transilvania), iar a doua postulînd o origine vest-asiatică, puternic argumentată și de regretatul coleg Vl. Milojčić, care s-a întrebat, cu drept cuvînt, în 1964, cum se mai poate căuta originea spiralei și a meandrului egeic în ceramica liniară din Europa centrală, de vreme ce aceste motive se întîlnesc la sud de Dunăre încă din timpul „orizontului Sesklo-Starčevo-Criș", deci într-o perioadă anterioară formării culturii liniare?

Autoarea este de părere că, pentru rezolvarea problemei, trebuie să se țină seama de cîteva date esențiale :

1. Cele mai vechi meandre și combinații ale acestui motiv au fost găsite la Mezin și datează din paleoliticul tîrziu, iar cele mai apropiate de acestea, din punct de vedere cronologic, în neoliticul de la Çatal-Hüyük-Est, unde s-au găsit și spirala și meandrul, tot în Anatolia găsindu-se aceste motive și în chalcolitic. Contemporane cu acestea din urmă, motivele spiralo-meandrice apar în sud-estul Europei în orizontul Sesklo-Starčevo-Criș, iar după 3000 î.e.n. acestea înfloresc mai la nord în ceramica liniară, în care sînt semnalate influențe din Asia Anterioară. Precizăm că autoarea folosește cronologia joasă a lui Milojčić, problemă asupra căreia vom reveni. Puțin mai tîrziu se datează decorul spiralic și meandric din Egeea.

2. Pentru zona egeică vine în discuție o influență din est și din nord.

3. Decorul orizontului Sesklo-Starčevo-Criș poate servi spre a se putea face o deosebire între ceea ce constituie un bun cultural central-european de acela vest-asiatic, deoarece el exclude influența decorului bandceramic. Desigur și aici, ca și în spațiul vest-asiatic, spirala și meandrul s-au putut naște independent unul de altul dintr-o tradiție moștenită, care merge înapoi pînă în aurignacian. Iar dacă pentru decorul egeic se poate găsi un punct de plecare în tehnica țesăturii covoarelor, atunci spirala și meandrul nu mai pot fi folosite pentru găsirea regiunii din care au venit aceste motive în Egeea.

Concluzia autoarei este că, de acum înainte, cercetările privind decorul trebuie să țină seama de metoda simetrico-culturală, prin care — pentru problema privind nașterea și evoluția ornamentelor discutate — va trebui să se deosebească formele ornamentale anchilozate — „înțepenite" este termenul folosit de ea — de acelea vii, capabile să evolueze, și să se precizeze legile care determină această evoluție. Dacă astfel se ajunge la cunoașterea leitmotivelor și a evoluției stilistice, cercetarea istorică a motivisticii va determina variantele ce țin de diferitele leitmotive ca și de ce culturi se leagă ele, fără să poată totuși indica și stadiile anterioare ale evoluției. Iar metoda „stilanalistică" va avea ca scop să studieze decorul în funcție de „purtătorul" său și să deducă valoarea lui estetică și psihologică.

Am rezumat destul de pe larg aceste puncte de vedere, a căror discutare amănunțită ne-ar duce însă prea departe, așa încît ni se pare preferabil să ne mulțumim la cîteva observații. În primul rînd, pentru precizarea originii unui ornament (ca și a unei forme ceramice sau a oricărui alt obiect arheologic), analiza stilistică nu poate preceda, credem noi, precizarea poziției cronologice a diferitelor obiecte sau obiective discutate. Dacă acestea se găsesc în regiuni la care, în epoca respectivă, au avut loc — sau ar fi putut avea loc — legături indiscutabile și astfel s-au putut exercita unele influențe, atunci este clar că regiunea și cultura în care aspectele în discuție au apărut mai întîi poate fi socotită drept loc de origine și de răspîndire a lor. Numai dacă pentru epoca și regiunile discutate nu au putut fi stabilite sau nu pot fi presupuse legături certe, se poate admite existența unor creații spontane, identice sau foarte apropiate una de alta. Nu e nevoie să amintim decît în treacăt — în sprijinul afirmației noastre — de încercările absurde de a se face legături între piramidele egiptene și cele din America Centrală — și acestea nu sînt singurele ! — căci orice arheolog și istoric nu poate avea, în această privință, un alt punct de vedere. Acest lucru este valabil dealtfel, după părerea noastră, și în privința încercărilor de a se stabili o legătură de filiație între meandrele și spiralele din paleoliticul tîrziu și acelea din neoliticul timpuriu. În al doilea rînd, nu putem fi de acord cu faptul că autoarea operează cu datările „probabile" ale lui Vl. Milojčić, care — după cum se știe — a refuzat pînă la sfîrșit să accepte valabilitatea metodei radiocarbonului (C 14) și s-a cantonat la datarea diferitelor culturi în special pe baze stilistico-comparative, în lipsa datelor stratigrafice. Este desigur un act de pietate al autoarei față de memoria profesorului său Vl. Milojčić, pentru sprijinul acordat, dar acest sentiment n-ar fi trebuit să o determine să adopte o cronologie depășită, care contrazice nu numai datele C 14, dar în multe cazuri și rezultatele obținute prin stratigrafie. Am amintit mai sus data tîrzie atribuită începutului culturii liniare, în contradicție cu data acceptată astăzi de aproape unanimitatea cercetătorilor. Același lucru trebuie spus și despre tabela cronologică de la p. 177, alcătuită în esență — după cum se și indică — pe baza cronologiei lui Vl. Milojčić. Căci

cine ar putea data astăzi Butmirul de la 2500 la 2400 î.e.n., sau Dikilitash pe la 2650, de vreme ce pentru toate culturile anterioare fazei Troia I din Egeea şi din Peninsula Balcanică s-au obţinut date C 14 ce se situează în mileniul IV şi unele chiar în mileniul V, pentru a nu mai aminti de datele pentru culturile neoliticului timpuriu, dintre care unele indică mileniile VI şi VII î.e.n. şi spre a nu ne mai referi şi la datele C 14 recalibrate? De aceea, în comparaţie cu această greşeală esenţială, plasarea inexactă pe harta de la p. 175 a unor localităţi este mai puţin gravă, deşi toţi cercetătorii care se preocupă de problemele preistoriei sud-estului Europei trebuie să ştie că Vidra *nu* se află pe Dunăre (chiar în locul unde ar fi trebuit pusă Gumelniţa, care însă lipseşte) ; şi, dealtfel, nu putem înţelege după ce criteriu au fost selecţionate aceste aşezări, din toată România fiind trecute pe hartă nmai Perieni, Leţ şi Vidra.

În pofida acestor observaţii, lucrarea tinerei noastre colege este o cercetare serioasă, bine documentată, ilustrată din belşug cu exemple pe care se bazează argumentarea, şi se citeşte cu interes şi folos pentru orice cercetător preocupat de problemele discutate şi de rezultatele la care se poate ajunge pe baza metodei preconizate.

QUELQUES OBSERVATIONS EN MARGE D'UN LIVRE SUR LES PROBLÈMES DE L'ORIGINE ET DE L'ÉVOLUTION DES DIVERS MOTIFS DÉCORATIFS GÉOMÉTRIQUES DU NÉOLITHIQUE

RÉSUMÉ

L'auteur présente dans cette note, d'une manière assez déttaillée, la methode préconisée par Brinna Otto pour pouvoir préciser d'une manière sûre l'origine des motifs décoratifs géometriques, méthode appelée par elle „méthode structurelle des synthèses". Les points de départ de Brinna Otto sont les motifs décoratifs des parois et des sceaux de Çatal Hüyük-Est, parce que les découvertes de cette ville néolithique du sud de l'Anatolie ont été publiées en tenant compte de la stratigraphie et aussi parce que chaque phase de ce site indique une préférence pour un certain motif et pour un certain systhème.

L'auteur est d'accord avec Brinna Otto que l'origine du décor spiralo-méandrique de l'Égée ne doit pas être cherchée en Europe Centrale, car il apparait plus tôt dans l'Asie Antérieure et, d'autre part, l'on ne peut pas établir une filiation directe à partir des méandres incisés de Mezin (paléolithique supérieur de l'Ukraine) et pas même avec le décor géometrique natufien de l'Asie Antérieure.

Cependent il ne croit pas que la méthode „stylo-analythique" serait indiquée pour établir l'origine de tel ou tel motif, car il faut tenir compte de la date de l'apparition pour la première fois d'un motif et aussi de la possibilité de l'existence des relations directes entre les différentes régions et cultures où le motif en question est apparu. L'auteur exprime aussi son désaccord avec l'utilisation par Brinna Otto de la chronologie absolue du regretté collègue Vl. Milojčić, qui n'accepttait pas les dates C14.

Toutefois, le livre de Brinna Otto est une recherche bien documentée et en même temps très abondemment illustrée, pouvant être lue avec intérêt par tous ceux qui s'intéressent au problème de l'origine des motifs décoratifs du néolithique.

DESPRE ORGANIZAREA ADMINISTRATIV-MILITARĂ A REGIUNII DUNĂRII DE JOS ÎN VREMEA LUI IOAN TZIMISKES
(Contribuții pe marginea articolului : Sigiliile lui Leon Sarakinopulos de la Preslavul Mare)*

de PETRE DIACONU

Cercetările din ultimii ani, efectuate de Ivan Iordanov în „clădirea administrativă" a „orașului interior" Preslavul Mare, fostă capitală a primului țarat bulgar, au scos la iveală pînă-n prezent peste 300 de sigilii de plumb bizantine, datînd din epoca cuprinsă între a doua jumătate a sec. X și sfîrșitul sec. XI [1].

Această descoperire l-a incitat pe cercetătorul bulgar să considere încăperea în care au apărut sigiliile drept camera oficială a arhivei de la Preslavul Mare în vremurile date.

Din numărul total, Ivan Iordanov a ales deocamdată numai 29 exemplare, adică pe acelea care poartă numele unui anume Leon Sarakinopoulos [2], demnitar bizantin necunoscut în izvoarele literare, și le-a publicat într-un articol, pe cît de scurt pe atît de dens, apărut în revista Arheologija de la Sofia [3].

Sigiliile sînt înfățișate de descoperitorul lor în următoarea ordine : I. 5 bucăți, ieșite din trei matrițe, avînd legenda : Λέων βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θράκης καὶ Ἰωννρυπόλεως ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos, protospătar imperial și strateg al Thraciei și Ioannoupolis-ului [4] ; II. 2 bucăți ieșite dintr-o singură matriță avînd legenda: Λέων βασιλικὸς προτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Δοροστόλου ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos protospătar și strateg al Dorostolon-ului) ; III. 16 sigilii ieșite din două matrițe și avînd legenda : Λέων βακιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἰωαννουπόλεως καί Δοροστόλου ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos, protospătar imperial și strateg al Ioannoupolis-ului și Dorostolon-

* Acest articol este, în fapt, *forma nemodificată* a unei comunicări pe care am prezentat-o în luna ianuarie 1984. Între timp Iv. Iordanov a mai publicat o serie de note și studii despre sigiliile de la Preslav, dar conținutul lor nu schimbă cu nimic datele problemelor discutate de noi în contribuția de față.

[1] Iv. Iordanov, Arheologija, Sofia, 24, 1, 1982, p. 12—23.

[2] Asupra originii acestui nume se poate căpăta oarecare direcție de cercetare prin citirea lucrării lui V. Cristides, BZ, 65, 2, 1972, p. 331—332.

[3] Vezi nota 1.

[4] Un alt sigiliu al lui Leon Sarakinopoulos, strateg al Thraciei și Ioannoupolis-ului se păstrează în muzeul Ermitaj din Leningrad (vezi, V. S. Šandrovskaia, Byzantinobulgarica, 7, 1981, p. 466, fig. 6 ; Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 21, susține că acest sigiliu a ieșit dintr-o „a patra matriță".

S C I V A, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 167—178

ului [5]; IV. 5 bucăți ieșite dintr-o singură matriță avînd legenda: Λέων βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων καὶ Δύσεως ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos protospătar imperial și domestic al hikanaților și [al scholelor] Occidentului [6]; V. Un singur sigiliu avînd legenda: Λέων πατρίκιος κόμης τοῦ σταύλου . . . ρατ ... ὁ Σαρακινόπουλος Pentru partea din legendă care lipsește Iv. Iordanov propune cetirea λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ [7] (Leon Sarakinopoulos patriciu, comis al staulului și logothet stratiotikos.

Analizînd datele sigiliilor, Iv. Iordanov atrage atenția că Leon Sarakinopoulos a avut două titluri onorifice — protospătar și patriciu — și cinci funcții administrative care s-au succedat astfel: a) strateg al themei Dorostolon; b) strateg al themei Thracia și Ioannoupolis; c) strateg al themei Ioannoupolis și Dorostolon; d) domestic al hikanaților și sholelor occidentale; e) comis al staulului și logothet stratiotikos [8].

Ordinea cronologică a funcțiilor lui Leon Sarakinopoulos ar fi sugerată, susține Iv. Iordanov, de semnele („puncte și liniuțe", uneori în combinație) din cîmpul de deasupra sau dedesubtul legendelor de pe sigilii. Iv. Iordanov ține să ne încredințeze că cele mai vechi sigilii sînt exemplarele cu o singură stea mărginită de o parte și de alta de cîte o liniuță orizontală, adică tocmai piesele care-l indică pe Leon Sarakinopoulos strateg al themei Thracia și Ioannoupolis și, respectiv, strateg al Dorostolon-ului, și că acestora le-ar urma sigiliile cu cîte trei stele în cîmp adică exemplarele care-l indică pe Leon Sarakinopoulos strateg al Ioannoupolis-ului și Dorostolon-ului și, respectiv, domestic al hikanaților și al sholelor apusene.

În sfîrșit, ultimul sigiliu, în ordine cronologică, ar fi cel cu patru puncte dispuse cruciform și mărginite — de o parte și de alta — de cîte o liniuță, sigiliu în care Leon Sarakinopoulos apare ca patriciu, comis al staulului și logothet stratiotikos.

În alte vorbe, Iv. Iordanov crede că desfășurarea în timp a sigiliilor lui Leon Sarakinopoulos merge mînă-n mînă cu înmulțirea punctelor din cîmpul de deasupra și dedesubtul legendelor [9].

În textul articolului mai sînt amintite, fără a fi publicate însă, cîteva sigilii ale unui anume Sisinios „protospătar imperial și katepan de Theodoropolis" [10], un sigiliu al lui Nicephor, strateg de Thracia și Ioannoupolos [11], cum și un sigiliu al lui Damian, anthypatos și duce al Thraciei și Mesopotamiei [12].

[5] În rîndul acestor sigilii mai intră un exemplar descoperit cu 15 ani în urmă. Vezi T. Totev, Arheologija, Sofia, 10, 4, 1968, p. 49—51. Cf. și Petre Diaconu, RESEE, 7, 3, 1969, p. 576. O bibliografie completă privind sigiliul descoperit de Totiu Totev, vezi la Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 22, nota 2.

[6] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 17—19 și p. 20, nota 6, se oprește asupra unei astfel de lecturi știind că în practica de toate zilele formula de δομέτικος σχολῶν Δύσεως adesea era înlocuită prin formula δομέστικος τῆς Δύσεως (vezi, R. Guillard, REB, 8, 1951, p. 10) sau prin ἄρχων Δύσεως ori δούξ Δύσεως (vezi, H. Ahrweiler, BCH, 84, (1960), p. 58.

[7] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 19—20.

[8] Vezi *infra*, p. 165.

[9] Iv. Iordanov, *op. cit.* p. 23, nota 26, citează pe C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantins de la Bibliothèque Nationale*, II, Paris, 1970, p. 585, unde se precizează că asupra semnelor de pe monedele anonime bizantine există două ipoteze: potrivit uneia, aceste semne sînt ale orfevrierilor, potrivit celeilalte, ele ar indica seria emisiunilor.

[10] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 21, nota 20.

[11] *Ibidem*, p. 21.

[12] *Ibidem*.

Plecînd de la aceste sigilii Iv. Iordanov emite unele opinii, interesante prin ele însele, asupra organizării administrative a regiunii Dunării de Jos în vremea imediat următoare terminării războiului kieviano-bizantin, în vara lui 971, război desfășurat în ultima lui fază la Dorostolon (Silistra).

Odată cucerite de către bizantini, aceste teritorii ar fi fost organizate — susține colegul nostru bulgar — în trei theme distincte : 1) thema Dorostolon-ului, condusă de Leon Sarakinopoulos ; 2) thema Thraciei și Ioannoupolis-ului, condusă de Nicephor ; 3) thema Theodoropolis condusă de Sisinios. Iv. Iordanov crede că Theodoropolis ar fi înglobat teritoriile „de la nord și nord-est de Silistra", ceea ce, în concepția d-sale, ar echivala cu ținuturile Munteniei și nordului Dobrogei [13].

Aceasta ar fi, socoate Iv. Iordanov, organizarea teritorială întocmită de împăratul Ioan Tzimiskes la Dunărea Inferioară, în 971, înainte de a se întoarce la Constantinopol.

Întrucît există, pe de o parte, numai un singur sigiliu al lui Nicephor, ca strateg de Thracia și Ioannoupolis, iar pe de altă parte, numai două sigilii ale lui Leon Sarakinopoulos, ca strateg de Dorostolon, Iv. Iordanov este înclinat să creadă că organizarea administrativă operată de Ioan Tzimiskes în 971 n-a durat multă vreme și că după ce împăratul a ajuns la Constantinopol a făcut o altă redistribuire a ținuturilor respective, redistribuire care s-ar reflecta în Taktikonul Escurial [14].

Acum ar fi luat ființă katepanatul Mesopotamiei compus din două theme mai mici (strategii)) : 1. Dorostolon și 2. Mesopotamia Occidentală, în timp ce thema Thracia și Ioannoupolis continua să existe, cu precizarea, însă, că noul ei conducător la acea dată, adică între 971 și 975, trebuie să fi fost Leon Sarakinopoulos, venit de la Dorostolon. Această etapă durează, potrivit convingerii lui Iv. Iordanov, pînă, cel mai tîrziu, în anul 976.

În 976, sau la scurtă vreme după acest an, cînd pe tronul Bizanțului se aflau Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, am asista la o altă reorganizare a regiunilor din nord-estul Bulgariei și de la Dunărea de Jos. Drept urmare, ia ființă thema Ioannoupolis și Dorostolon, care ar fi rezultat din desfacerea ținuturilor Ioannoupolis-ului de Thracia și unirea lor cu ținuturile fostei theme Dorostolon. Ca strateg al noii theme a fost numit același Leon Sarakinopoulos.

Conform părerii lui Iv. Iordanov, cîndva, după această reorganizare, dar înainte de 986 — anul pierderii de către bizantini a zonelor din nord-estul Bulgariei [15] — s-ar fi operat o nouă redistribuire a ținuturilor de la Dunărea de Jos. În consecință, teritoriile Thraciei și cele ale Mesopotamiei ar fi fost înglobate într-o singură themă condusă de ducele Damian.

În aceeași vreme, cînd, prin forța împrejurărilor, thema Ioannoupolis și Dorostolon se desființase, Leon Sarakinopoulos ar fi fost învestit cu funcția de domestic al hikanaților și al sholelor occidentale.

Acestea sînt, în rezumat, încheierile la care s-a oprit colegul nostru bulgar după citirea legendelor sigiliilor lui Leon Sarakinopoulos și interpretarea altor cîteva pe care nu le-a publicat însă.

Ceva mai sus am arătat că Iv. Iordanov vorbește, în temeiul unora dintre sigiliile de la Preslavul Mare, despre existența la Dunărea de Jos

[13] *Ibidem.*

[14] N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe—Xe siècles,* Paris, 1972, p. 255 sqq.

[15] Vezi în această privință și părerea potrivit căreia bulgarii, izgonindu-i pe bizantinii din nord-estul Bulgariei, n-au reușit să-i scoată pe aceștia și din nordul Dobrogei : Petre Diaconu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 317—335.

și în nord-estul Bulgariei, după terminarea în 971 a războiului bizantino-kievian, a două katepanate (în înțelesul de theme) numite Theodoropolis și, respectiv, Mesopotamia [16].

În cele ce urmează, fie-ne permis să ne oprim, pe scurt, asupra acestor două așa zise katepanate.

1. Din relatările lui Leon Diaconul privitoare la luptele bizantino-kieviene rezultă limpede că Ioan Tzimiskes cucerind Preslavul Mare (în ziua de 7 aprilie 971) i-a schimbat numele în Ioannoupolis [17]. Și tot același cronicar mai susține că după zdrobirea drujinelor lui Sviatoslav la Dorostolon (Dristra, Silistra de astăzi) împăratul i-ar fi schimbat și acestuia numele, rebotezîndu-l Theodoropolis, în cinstea sf. Theodor Stratilat, datorită căruia ar fi cîștigat lupta finală [18].

Toți cercetătorii care și-au aplecat atenția asupra evenimentelor legate de conflictul bizantino-kievian din acea vreme au admis, fără echivoc, că informațiile lui Leon Diaconul, despre schimbarea numelui Preslavului Mare în Ioannoupolis și, respectiv, al Dorostolon-ului în Theodoropolis, sînt demne de toată crezarea [19].

În 1965, însă, N. Oikonomides, publicînd un segment din Taktikon-ul Escurial, atrăgea atenția că în acest document apar laolaltă numele Ioannoupolis-ului și al Dorostolon-ului [20]. Și iată cum, dintr-o dată, se dovedea prin amintitul taktikon, datînd din vremea lui Ioan Tzimiskes, că spusele lui Leon Diaconul, referitoare la numele orașelor Preslavul Mare și Dorostolon sînt adevărate dar ... numai pe jumătate [21]. În realitate, împăratul schimbase doar numele Preslavului Mare, dar nu și pe cel al Dorostolonului.

Că aceasta este realitatea vine acum s-o certifice descoperirea sigiliilor lui Leon Sarakinopoulos în calitatea lui de strateg și Ioannoupolis-ului și Dorostolon-ului [22]. Și tot N. Oikonomides [23] remarca — cu învederată dreptate — că, în fapt, la terminarea luptelor de la Dorostolon, Ioan Tzimiskes schimbase în Theodoropolis nu numele Dorostolon-ului, ci pe cel al Euhaitei, oraș în Paphlagonia, unde se afla biserica cu hramul și moaștele sf. Theodor [24]. Savantul elen se baza, în afirmația sa, pe spusele lui Ioan Skylitzes [25], unul dintre cei mai valoroși cronicari bizantini.

[16] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 21.

[17] Leonis Diaconi Caloensis, *Historia libri decem ... e recensione C. B. Hassi*, Bonn, 1928, p. 138.

[18] *Ibidem*, p. 158.

[19] Spre exemplificare vom cita numai doi istorici : N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946, p. 68 ; V. Zlatarskj, *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, I, 2, Sofia, 1927, p. 634.

[20] N. Oikonomides, RESEE, 3, 1965, p. 62.

[21] De altminteri, în opera lui Leon Diaconul există și alte erori. Una dintre ele privește chiar data bătăliei finale dintre bizantini și rușii kievieni la Silistra. Leon Diaconul, *Historia*, p. 152, r. 11—12, susține că bătălia finală de la Dorostolon s-a dat vineri 24 iulie. Dar, în 971, 24 iulie cădea într-o marți. Cf. în această privință și V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 620.

[22] Asupra valorii sigiliilor lui Leon Sarakinopoulos în această direcție vezi Petre Diaconu, RESEE, 7, 3, 1969, p. 576, unde era vorba despre primul sigiliu al demnitarului bizantin (descoperit de Totiu Totev) în care el apare ca strateg de Ioannoupolis și Dorostolon.

[23] N. Oikonomides, op. cit., p. 62, nota 21.

[24] C. Mango și I. Ševcenko, BZ, 65, 2, 1972, p. 378, afirmă că Euhaita era centrul cultual al sf. Theodor Tiron. Este locul să se precizeze că cultul sf. Theodor s-a dedublat (sf. Theodor Tiron și sf. Theodor Stratilat) de abia în sec. IX. I. Ševcenko, *op. cit.*, p. 380, acceptă identificarea făcută de H. Grigoire potrivită căreia Euhaita se găsea unde se află astăzi satul Avhat sau Avkat, în Paphlagonia de odinioară.

[25] Skylitzes-Cedrenus, *Historiarum Compendium*, II, Bonn, 1939, p. 411, r. 17—21. În textul lui Skylitzes, Euhaneia în loc de Euhaita.

știre din care să reiasă că ea a participat la luptele bizantino-kievienc desfășurate în nord-estul Bulgariei și la Dorostolon în anul 971.

Prima obiecție își pierde valabilitatea prin simplul fapt că în Taktikonul Escurial nu sînt indicate toate tagmatele din cadrul imperiului constantinopolitan. De exemplu, unitățile militare de la Mistheia, oraș în Galatia Asiei Mici, despre care știm că au participat la luptele bizantino-kieviene din 971 [31], nu sînt amintite în acest taktikon.

În treacăt fie zis, în alte izvoare literare se face totuși o aluzie la existența în Euhaita a unui comandament ostășesc, care a ființat acolo cam prin sec. IX [32]. Și tot știrile literare înregistrează pentru același veac prezența în Paphlagonia, adică în regiunea în care se afla Euhaita, a unui katepan subordonat strategului themei [33].

Nici a doua obiecție nu este greu de înlăturat dacă se ia în vedere faptul că în izvoarele scrise nu-i obligatoriu să fie pomenită totalitatea oștilor participante la războiul bizantino-kievian. Sigur e că trupele din Asia Mică au luptat în acest război [34].

În legătură cu Euhaita=Theodoropolis ne mai reține atenția împrejurarea că mitropolitul de aici, Theophil, l-a însoțit pe Ioan Tzimiskes în expediția împotriva kievienilor. De altminteri, tocmai el, mitropolitul Euhaitei, a fost, la încheierea luptelor de la Dorostolon, ambasadorul împăratului pe lîngă pecenegi pentru a iscăli cu aceștia, din partea bizantinilor, cunoscutul tratat de prietenie, despre care ne informează Skilitzes [35].

2. În Takticonul Escurial se menționează existența în părțile noastre a unui katepan de Mesopotamia [36] și a unui strateg al Mesopotamiei occidentale [37]. Plecînd de la aceste relatări, unii cercetători [38], printre care și Iv. Iordanov [39], au opinat că la Dunărea de Jos a ființat pe vremea lui Ioan Tzimiskes o themă mai mare, așa zisul katepanat al Mesopotamiei și o alta mai mică, thema Mesopotamiei Occidentale.

Noi socotim că în acea epocă la Dunărea de Jos a existat o singură themă numită a Mesopotamiei Occidentale.

Menționarea unui katepan de Mesopotamia în Taktikonul Escurial nu înseamnă sub nici o formă existența a încă unei theme Mesopotamia, alta decît thema Mesopotamiei Occidentale. În acest caz, katepanul Mesopotamiei trebuie să fi fost conducătorul unei mari unități de tagmate, rezidînd în cuprinsul themei Mesopotamia Occidentală [40].

Există vreo dovadă în sprijinul spuselor noastre? Da, există! Ea ne este oferită chiar de Taktikonul Escurial.

În segmentul în care este consemnat katepanul Mesopotamiei [Occidentale] se mai menționează cîte un duce al Mesopotamiei [Orientale],

[31] Skylitzes-Cedrenus, *op. cit.*, p. 398, r. 6.

[32] Theophanes Continuatus, *Chronographia*, Bonn, 1838, p. 11, r. 6. Cf. H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 29.

[33] *Ibidem*, p. 123, r. 4. Cf. H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 39, nota 6.

[34] Vezi *supra* nota 31.

[35] Skylitzes-Cedrenus, *op. cit.*, p. 412. Oare mitropolitul Theophil să fi fost una și aceeași persoană cu syncellul Theophil care a semnat pacea cu kievienii din partea bizantinilor? (vezi G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, VII (*Cronica lui Nestor*), București, 1935, p. 76, cf. V.N. Zlatarskij, *op. cit.*, p. 623, nota 1.

[36] N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines du IXe et Xe siècles*, p. 262.

[37] *Ibidem*, p. 268.

[38] De pildă, Iv. Bojilov, *Anonimat na Haze. Bălgarija i Vizantija na Dolnj Dunav v kraja na X vek*, Sofia, 1979, p. 123.

[39] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 20—21.

[40] Asupra tagmatelor, vezi și H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 58—63.

al Chaldeei, al Thessalonic-ului, un katepan al Italiei și alți cîțiva duci[41]. Dar în alte segmente ale Takticonului Escurial se menționează existența și a unor strategi ai Mesopotamiei [Orientale], Chaldeei, Thessalonic-ului, Calabriei, ceea ce justifică presupunerea privind existența unor theme ale Mesopotamiei Orientale, Chaldeei, Thessalonic-ului, Calabriei (Italia)[42].

În condițiile ființării unor astfel de theme cum pot fi interpretate ducatele și katepanatele mai sus amintite altfel decît comandamente de mari unități militare avînd sediul în provinciile date[43]. Prin urmare, ducii și katepanii din Taktikonul Escurial sînt comandanți de tagmate. Altminteri, ar trebui să admitem că în toate situațiile citate avem de-a face cu theme mai mari, înglobînd de fiecare dată cîte o themă mai mică cu același nume, ceea ce constituie o imposibilitate.

Faptul că toți ducii și katepanii sînt grupați înaintea strategilor de provincii[44] se poate tălmăci prin aceea că la data alcătuirii Taktikon-ului Escurial conducătorii tagmatelor respective aveau un rang mai înalt decît cel al strategilor de themă.

Și, prin aceasta se va înțelege mai lesne de ce, atunci cînd ne referim la organizarea administrativ-militară a regiunii Dunării de Jos, în ultima treime a sec. X, noi vom lăsa la o parte sigiliile protospătarului Sisinios, katepan de Theodoropolis și de ce nu vom vorbi despre katepanatul Mesopotamiei [Occidentale].

Înainte de a ne expune propriul nostru punct de vedere asupra ordinei funcțiilor ilustrului funcționar bizantin, fie-ne permis să facem unele remarci în legătură cu lectura sigiliilor în care Leon Sarakinopoulos apare ca domestic al hikanaților și, respectiv, comis al staulului imperial și logothet al stratioților.

În primul caz, în locul citirii propuse de Iv. Iordanov : Λέων βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων καὶ Δύσεως ὁ Σαρακινόπουλος [45](adică, Leon Sarakinopoulos protospătar imperial și domestic al hikanaților și al [scholelor] Occidentale, noi propunem citirea : Λέων βασιλικὸς, πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἱκανάτων τῆς Δύσεως ὁ Σαρακινόπουλος (adică Leon Sarakinopoulos protospătar imperial și domestic al hikanaților din Occident.)

Cercetătorul bulgar și-a motivat lectura sigiliilor în cauză prin faptul că în izvoarele literare unitatea militară a hikanaților recrutată, după cum se știe, din fiii unor demnitari bizantini, nu apare niciodată divizată în două : *de răsărit* și *de apus* [46], așa cum se întîmplă cazul cu trupele sholelor.

Argumentul ar fi irefutabil dacă am avea certitudinea că izvoarele scrise au înregistrat toate, dar absolut toate schimbările, inclusiv pe cele de scurtă durată, din organizarea oștilor bizantine. Or, situația este departe de a se prezenta întocmai.

Dacă n-ar fi fost descoperit Taktikon-ul Escurial, datat cîndva în vremea lui Ioan Tzimiskes [47], nici azi n-am fi știut că în momentul elabo-

[41] N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 263. Asupra raportului dintre duce și katepan, vezi H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 52—67.

[42] *Ibidem*, p. 265.

[43] H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 52—67, citează în privința aceasta numeroase exemple.

[44] N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 263.

[45] Vezi *supra* nota 6.

[46] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 22, nota 6.

[47] Mai exact între 971 și 975. Cf. N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 258—261.

rării lui și trupele excubiților erau împărțite în două : *de răsărit* și *de apus* [48]. Ne grăbim să atragem luarea aminte că această împărțire a excubiților n-a existat nici înainte și nici după domnia lui Ioan Tzimiskes[49].

Iv. Iordanov ne atenționează că în amintitul Taktikon hikanații formează o singură unitate, nedivizată deci [50]. Aceasta așa este, dar dacă acceptăm ideea că Taktikon-ul Escurial, datat de descoperitorul său între 971 și 975 [51], a fost redactat mai degrabă între 972 și 975 decît între 971 și 975, pe de o parte, și că împărțirea hikanaților în două : *de răsărit și de apus* a fost în vigoare doar în timpul războiului bizantino-kievian din 969 —971, pe de altă parte, am putea să ne explicăm de ce funcția de δομέστικος τῶν ἱκανάτων τῆς Δύσεως nu figurează în cuprinsul Taktikon-ului.

Rezumînd, noi socotim că Leon Sarakinopoulos a fost *domestic* al hikanaților din Occident și nu *domestic* al hikanaților și al scholelor din Occident și că sigiliile în care el apare ca domestic al hikanaților din apus datează din timpul conflictului bizantino-kievian. Nu încape îndoială că Leon Sarakinopoulos a deținut funcția de domestic al hikanaților din apus numai în vremea acestui conflict.

Citirea propusă de noi este de natură să înlăture și o altă dificultate rezultată din lectura cercetătorului bulgar. Leon Sarakinopoulos era protospătar. Însă la această dată nu se obișnuia recrutarea unui domestic al scholelor din rîndul protospătarilor. Domesticul scholelor trebuia să aibă un rang mai înalt decît cel al protospătarilor, să fie, de pildă, magistru, și numai în anumite situații, patriciu [52], ceea ce nu este cazul cu Leon Sarakinopoulos. Dealtminteri, așa ne putem explica de ce în toate împrejurările domesticul scholelor „est, dans les opérations menues personnellement par l'empereur, son adjoint principal, et en l'absence de celui-ci son remplaçant au commandement suprême de l'armée mobilisée" [53] și de ce „tous les officiers, stratèges de thémes compris, qui participent à une expedition, sont placés sous ses ordres" [54].

În al doilea caz, în locul citirii : Λέων πατρίκιος κόμης τοῦ σταύλου καὶ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos patriciu, comis al staulului și logothet stratiotikos) noi propunem citirea : Λέων πατρίκιος κόμης τοῦ σταύλου καὶ μέγας κουράτορ ὁ Σαρακινόπουλος (Leon Sarakinopoulos patriciu, comis al staulului și mare curator).

Lectura noastră se încadrează mai bine în cimpul sigiliului. Ce-i drept, ei i s-ar putea obiecta că în Taktikon-ul Escurial funcția de *mare curator* este urmată după aceea de *comis al staulului* [55] și că, prin urmare, în legenda acestui sigiliu trebuia să figureze mai întîi funcția de mare curator și apoi aceea de comis al staulului [56].

Această obiecție rămîne, însă, fără conținut dacă s-ar ține seama că în amintitul taktikon înregistrarea funcțiilor, in ordine descrescîndă, nu se face totdeauna în chipul cel mai riguros. Cîteodată, funcții mai mici

[48] *Ibidem*, p. 264. N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 330, remarcă faptul că în acest taktikon a existat și o a treia grupă de excubiți.

[49] Aici nu ne referim, desigur, la situațiile de circumstanță cum ar fi, de pildă, aceea în care apar și excubiții de Elada (vezi H. Aheweiler, *op. cit.*, p. 31).

[50] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 22, nota 6.

[51] Vezi supra, nota 47.

[52] R. Guillard, *op. cit.*, p. 1—63. Cf. Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 20.

[53] H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 56.

[54] *Ibidem*.

[55] N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 271

[56] Se știe că în practica redactării legendelor de pe sigiliile bizantine titlurile sînt înșirate în ordine descrescîndă în timp ce funcțiile sînt puse, invers, în ordine crescîndă.

sînt trecute înaintea unora mai mari. De exemplu, cinul arhiepiscopilor este marcat după cel al mitropoliților [57], ceea ce, evident, constituie o nepotrivire.

Iată deci și motivele care ne îndrituiesc să credem că Leon Sarakinopoulos, în calitatea sa de patriciu, avea, pe lîngă funcția de *comis al staulului* și pe cea de *mare curator* și nici decum funcția de *logothet al stratioților*.

O cercetare, fie și sumară, a legendelor sigiliilor lui Leon Sarakinopoulos ne oferă constatarea că proiectele sigiliilor — dacă putem să ne exprimăm așa — trimise meșterilor matrițeri n-au fost scrise de mîna funcționarului bizantin [58]. Altfel, n-avem cum să ne explicăm inconsecvența în folosirea literelor. De exemplu, pe exemplarele din fig. 1/B, v, g, d, (din articolul lui Iv. Iordanov) în care Sarakinopoulos este indicat ca strateg al Thraciei și Ioannoupolis se scrie στρατηγως in loc de στρατηγός, iar pe sigiliile din fig. 1/b, v, g, d și fig. 2, se scrie Λέον în loc de Λέων și pe exemplarele din fig. 5 τον în loc de των; în legenda sigiliilor din fig. 5 se scrie ἡκανάτων în loc de ἱκανάτων,iar în legenda din fig. 3—4 στρατιγός loc de στρατηγός. Acestor inconsecvențe li se adaugă observația că diftongul ου din patronimicul Sarakinopoulos uneori (fig. 1—2) este înlocuit cu semnul ȣ iar alteori (fig. 3) cu litera ν. De notat că însuși numele Leon este scris cînd Λέο cînd Λέον. Aceste inconsecvențe se datorează probabil meșterilor care au făcut ștanțele. Fiecare dintre ei a scris în chipul în care era obișnuit să scrie. Dealtminteri sîntem într-o epocă în care înlocuirea lui ω cu ο și invers (a lui ο cu ω) sau a lui η cu ι și invers (a lui ι cu η) era o practică curentă. Ținînd seama de felul în care sînt folosite literele, cum și de particularitățile ductului acestora, se poate afirma că matrițele pentru sigiliile de sub fig. 4 (cele care-l indică pe Leon Sarakinopulos ca strateg al themei Ioannoupolis-ului și al Dorostolon-ului și matrițele de sub fig. 5 care-l indică pe același Sarakinopoulos domestic al hikanaților din Occident) au fost făcute de același meșter, ceea ce înseamnă că ele se succed într-o ordine care se cere a fi precizată.

În sfîrșit, se cuvine să mai atragem luarea aminte că matrițerul care a realizat stanțele pentru sigiliile lui Leon Sarakinopoulos ca strateg al themei Dorostolon a luat drept model pentru ordonarea literelor o anume categorie de sigilii care-l indică pe funcționarul bizantin ca strateg al Thraciei și Ioannoupolis (sau invers). Oricum, faptul este sugerat de identitatea dispoziției literelor pe aversul ambelor feluri de sigilii. Și într-un caz și în celălalt avem următoarea dispoziție:

— • —
ΛΕΟ
Ρ'Α'CΠΑΘ·
SCΤΡΑΤ
ΗΓΩ
— • —

Potrivit opiniei noastre punctele și liniuțele din cîmpul liber al fețelor sigiliilor n-au o semnificație cronologică. Ele n u sînt altceva decît elemente de decor puse pentru umplerea spațiilor l ibere. În cel mai fericit

[57] N. Oikonomides. *op. cit.*, p. 268

[58] Este posibil ca Leon Sarakinopoulos nici să nu fi știut să scrie. N-ar fi de mirare de vreme ce un împărat din același veac — Roman Lekapenos — nu știa să scrie (vezi Constantin Porphyrogenetul, *De Adm. Imp.* ... p. 72).

caz aceste puncte sau „puncte și liniuțe” pot indica însemnul meșterilor ori al atelierelor în care s-au făcut matrițele.

Ajungînd aici, evident, noi nu mai putem fi de acord cu ordinea funcțiilor lui Leon Sarakinopoulos stabilită de Iv. Iordanov.

Cert este că cele mai recente sigilii sînt acelea care-l înfățișează pe demnitarul bizantin ca patriciu, avînd funcția de comis al staulului și mare curator. Dar care sînt cele mai vechi sigilii ? După cum am văzut, cercetătorul bulgar le consideră cele mai vechi pe acelea în care Leon Sarakinopoulos este arătat ca strateg al Dorostolon-ului urmînd apoi sigiliile în care același Leon Sarakinopoulos e, rînd pe rînd, strateg al Thraciei și Ioannoupolis-ului, strateg al Ioannoupolis-ului și Dorostolon-ului și, în fine, domestic al hikanaților și al sholelor apusene.

Plecînd însă de la constatarea că Leon Sarakinopoulos a fost într-adevăr domestic al hikanaților apuseni și ținînd seama de împrejurarea că el nu putea să exercite această funcție nici între diferitele sale obligații de strateg și nici la capătul lor, se impune de la sine încheierea că demnitarul bizantin a îndeplinit funcția de domestic al hikanaților din apus înainte de a deveni strategul vreuneia din themele de la Dunărea de Jos.

Deci, după opinia noastră, cele mai vechi sigilii ale lui Leon Sarakinopoulos sînt exemplarele în care el este indicat ca domestic al hikanaților din apus. Protospătarul Leon Sarakinopoulos a putut avea această funcție, așa cum s-a amintit deja, numai în timpul războiului bizantino-kievian, cînd, din motive care țineau de necesitățile momentului, trupele hikanaților au fost împărțite în două : *de răsărit și de apus.*

Firește, este mai greu de stabilit ordinea funcțiilor lui Leon Sarakinopoulos ca strateg al diferitelor theme.

Totuși, din analiza internă a conținutului sigiliilor și a particularităților lor ar rezulta că Leon Sarakinopoulos, părăsind funcția de domestic al hikanaților de apus, a devenit conducătorul themei Ioannoupolis și Dorostolon, ca apoi să fie, rînd pe rînd, strategul themei Dorostolon, strategul themei Thracia și Ioannoupolis și, în sfîrșit, ca patriciu, comis al staulului și mare curator [59].

Cînd anume a trecut prin fiecare etapă a funcțiilor sale este și mai greu de precizat.

Thema Ioannoupolis și Dorostolon trebuie să fi luat ființă imediat în vara lui 971 și a durat probabil numai cît timp Ioan Tzimiskes a stat în regiunea Dunării de Jos, ocupat și preocupat de refacerea cetăților de pe malurile Dunării [60], de desăvîrșirea ocupării regiunii de la nord de fluviu [61], de încheierea tratatului de pace cu pecenegii [62] și alte asemenea îndatoriri.

Oricum ar fi, acest moment al organizării teritoriilor cucerite de bizantini nu este reflectat în Taktikonu-ul Escurial.

Înainte de a ajunge la Constantinopol sau poate imediat după ce a sosit acolo, împăratul a trecut la o nouă reorganizare a ținuturilor cucerite în vara lui 971, reorganizare oglindită în Taktikon-ul Escurial. Acum a luat ființă thema Mesopotamiei Occidentale, cuprinzînd probabil terito-

[59] De reținut că Leon Sarakinopoulos, înainte de a ajunge comis al staulului și mare curator a fost o vreme numai comis al staulului, fapt dovedit de un sigiliu păstrat la Dumbarton Oaks (nr. 58.106.2657) (ap. Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 19).

[60] Skylitzes-Cedren, II, p. 412.

[61] Trupele bizantine ocupaseră unele fortărețe de la nord de Dunăre încă în timpul luptelor de la Dorostolon.

[62] Acest tratat s-a încheiat la terminarea luptelor. Skylitzes-Cedren, II, p. 411

νοπουλος die Lektüre: Λέων πατρίκιος κόμης τοῦ καὶ μέγας κουράτορ ὁ Σαρακιονόπουλος vor.

Andere Siegel offenbaren denselben Leon Sarakinopulos, einmal als Strategos von Thrakien und Ioannoupolis, ein anderes mal als Strategos von Ioannoupolis und Dorostolon oder nur Strategos von Dorostolon.

Unserer Meinung nach, war Leon Sarakinopulos zu erst Führer der westlichen Hikanaten (während des byzantinisch-kiewianischen Krieg von 969—971) und dann, nacheinander, Strategos der Thema Ioannoupolis und Dorostolon, Strategos von Dorostolon und zuletzt Strategos der Thema Thrakien und Ioannoupolis. Die Reihen-folge seine Strategosämter ist nur als ein Wahrscheinlichkeit anzunehmen.

Als jüngste Siegel sind jene zu betrachte, die Leon Sarakinopulos als μέγας κουράτορ und κόμης τοῦ σταύλου offenbaren.

VASE CU FIGURI DIONISIACE DE LA DUROSTORUM

de CRIȘAN MUȘEȚEANU

În cuptorul 1, descoperit în urmă cu mai bine de treizeci de ani la Durostorum, printre obiectele recoltate de pe grătar se numără și un crater fragmentar cu figuri aplicate.

Se păstrează aproape în întregime partea superioară prevăzută cu două toarte și ornamentată cu șase aplice. Publicat de către descoperitor, vasul este descris amănunțit, fără a i se da vreo interpretare [1].

La o nouă examinare a piesei s-au putut constata citeva inadvertențe strecurate în prezentarea celor șase aplice cu care era prevăzut vasul. Astfel la cei patru sileni nu s-a putut constata existența nici a naiului și nici a capului de om. Cele două aplice fragmentare considerate de N. Anghelescu ca fiind pantere, par mai curînd a fi busturile unor personaje umane, probabil feminine. Faldurile veșmintelor se disting cu ușurință. Femeile țin în miinile lor, ale căror degete se văd foarte clar, un vas avînd corpul tronconic.

Prezența silenilor pe aplice face sigură atribuirea acestui recipient cultului lui Dionysos. Fig. 1/1,2 ; 2/3.

Există o întreagă literatură în privința vaselor cu reprezentări ale zeului, sau ale membrilor thiasosului. Ele sînt cunoscute la Pergam și Olbia încă din epoca elenistică și apar în lumea romană pînă la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul celui de-al IV-lea, aceste vase avînd fie un rol de cult, fie unul funerar [2]. Referindu-ne strict la vasul în discuție fără a cunoaște pînă acum piese identice, putem totuși indica o serie de analogii. Ca formă este asemănător cu un crater descoperit de curînd la Porolissum, pus în legătură cu același zeu, dar cu alte elemente de decor, datat în prima jumătate a veacului al II-lea [3].

Aplice cu figuri fie de sileni, fie ale zeului în ipostaza unui bărbat bătrîn, se cunosc pe diferite tipuri de vase din bronz sau lut. Ne mărginim a le aminti pe cele descoperite pe o situlă de lut de la Atena, datată în secolul I și la începutul celui următor, precum și pe cele de pe situla de bronz recoltată în apropierea Romei și aflată acum în Muzeul regal din Ontario [4].

[1] N. Anghelescu, Pontica, 4, 1975, p. 289.

[2] E. Kuhnert, in *Roscher's Lexikon*, IV, col. 494, s.v. Satyros und Silene ; Eva Bonis, Arch Ért. 79, 1952, p. 23 ; A. S. Rujaeva. Arheologija, Kiev, 20, 1976, p. 39, fig. 6,1 ; Bayerische-vorgeschichtsblăter, 1981, 46, p. 191.

[3] Al. Matei, ActaMP, 6, 1982, p. 17.

[4] H. Robinson, *Athenian Agora*, V, Princeton, 1959, p. 32, G 102, pl. 6 ; J. W. Hayes, *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum*, Toronto, 1976, p. 32, nr. 151, fig. 10.

SCIVA, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 179—183

În Moesia Inferioară sînt cunoscute vase dionysiace din lut fie aduse din alte părți ale imperiului, fie produse ale unor ateliere locale [5]. De la Pavlikeni, Bogdan Sultov publica un fragment de vas din lut avînd o aplică cu o figură extrem de apropiată de tipul de silen de la Durostorum, considerat însă a fi Dionysos în ipostaza unui bărbat bătrîn [6]. Credem că exemplarul de la Pavlikeni, datorită trăsăturilor grotești ale figurii, nas

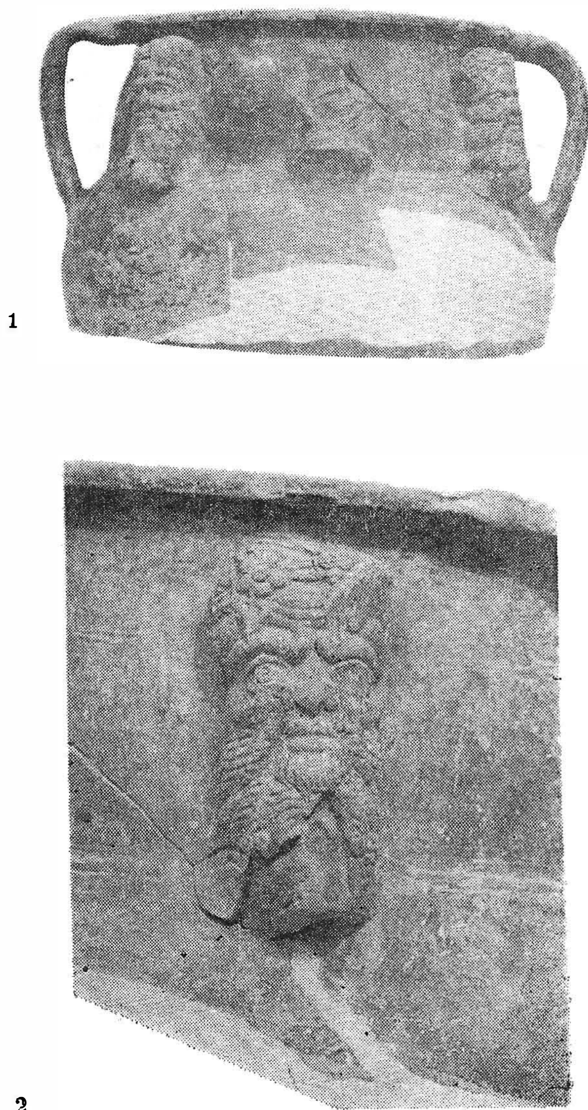

Fig. 1. Vase cu figuri dionysiace de la Durostorum

[5] O. Tafrali, Arta și arheologia, 2, 1930, 4, p. 27—30; A. Rădulescu, Pontica, 7, 1974, p. 317; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, p. 202, pl. 25.

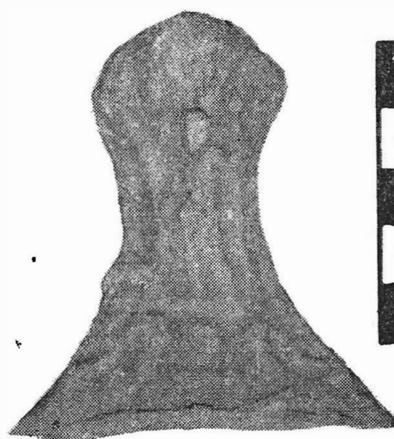
[6] B. Soultov, *Centres antiques de poteries en Mesie Inferieure*, Sofia, 1976, fig. 51, 52.

borcănat, buze groase etc., ar reprezenta mai curînd un silen. Indiferent de atribuirea făcută, se observă asemănarea foarte mare dintre piesa de la Durostorum și cea de la Pavlikeni.

În ceea ce privește cele două aplice fragmentare, ca formă de reprezentare a figurinei, o apropiere s-ar putea face cu vasele antropomorfe de tipul celor descoperite la Potaissa, piese ce au un caracter funerar [7].

3

4

Fig. 2. Vase cu figuri dionysiace de la Durostorum.

Dacă analogia noastră este bună, atunci putem considera că vasul de la Durostorum are un caracter funerar, lucru firesc, cunoscînd și aspectul funerar al cultului acestei divinități.

[7] M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 200, fig. 18, nota 89.

Craterul care ne reține atenția a fost descoperit într-un complex [illegible] alături de alte piese care pot să ajute la încadrarea sa cronologică. Între ele, opaițul cu trei ciocuri ne-ar indica a doua jumătate a secolului al II-lea și veacul următor [8], datare ce concordă cu cea a vasului de la Pavlikeni.

O a doua piesă pe care dorim să o prezentăm este o pateră fragmentară din care se păstrează doar mînerul. L 5,5 cm. Muzeul județean Călărași. Fig. 2/4.

Descoperită fortuit pe malul Dunării, piesa este modelată din lut specific zonei Durostorului. Mînerul are un decor în două registre. În cel superior se află Dionysos în ipostaza unui bărbat tînăr nud, ținînd în mîna stîngă tyrsul și în dreapta lăsată în jos, cantarosul. Deasupra capului se află probabil un ciorchine de strugure și frunze de viță de vie. În registrul inferior elementele ornamentale sînt extrem de șterse și greu de distins; s-ar putea, prin analogie, să fie redată pantera sau alte simboluri legate de cultul zeului.

Patera este cunoscută ca atribut al lui Dionysos încă din epoca arhaică; piesa prezentată este fără îndoială o transpunere în lut a unor vase din bronz [9].

În provincia sud dunăreană, tot de la Pavlikeni, se cunoaște un fragment de vas cu o ornamentație similară datat în veacurile II—III e.n. [10], încadrare cronologică în care înclinăm să plasăm și exemplarul nostru.

Este de la sine înțeles că prezența celor două recipiente alături de opaițul cu chipul lui Dionysos [11] indică existența unor adoratori ai zeului la Durostorum, dar ceea ce ni se pare lucrul cel mai interesant este foarte marea asemănare a pieselor prezentate de noi cu cele descoperite la Pavlikeni. Acest fapt ridică o serie de probleme pe care fără a avea pretenția să le rezolvăm, ne permitem doar să le semnalăm.

Atît piesele de la Pavlikeni cît și cele de la Durostorum nu sînt importuri ci în mod sigur produse locale. Asemănarea izbitoare ne face să ne gîndim la existența unei legături, a unor influențe între cele două centre, care, pînă acum, chiar dacă erau bănuite, nu erau dovedite. Este deci cert că în cadrul atelierelor importante din Moesia Inferioară existau permanente contacte. Am putea spune, fără a neglija faptul că prototipurile erau proprii unor largi zone ale imperiului, că în perioada secolelor II—III în provincie se distinge existența unor modele comune unor centre ceramice care, cu excepția orașelor grecești, sînt de curînd înființate. Rolul vehiculării modelelor credem că era cu mult mai mare decît al exportării mărfii propriu-zise. Spre această concluzie ne duce nu numai faptul că este mai logic să transporți niște tipare decît loturi mari de produse fragile, dar și existența unor exemplare locale aproape identice în cele două centre. S-ar putea chiar ca multe piese descoperite și în provinciile învecinate, la nordul Dunării spre exemplu, să nu fie produse ale centrelor din teritoriul orașului Nicopolis ad Istrum, ci doar să fie imitații locale ale unor modele venite de acolo.

[8] C. Mușețeanu, D. Elefterescu, Dacia, N.S., 27, 1983, p. 115, nr. 57.

[9] A. Furtwangler, în *Roscher's Lexikon*, I_1, col. 1095, s.v. Dionysos; A. Radnoti, DissPann, II, 6, 1938, p. 81.

[10] B. Sultov, *op. cit.*, fig. 50.

[11] C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 114, nr. 19.

Pentru moment, datorită investigațiilor mult prea restrînse, ne este greu să spunem care dintre centrele moesice au avut rolul determinant în influențarea dezvoltării producției ceramice. Reamintim doar că începuturile officinelor ceramice de la Durostorum pot fi cu siguranță datate la începutul secolului al II-lea e.n. [12]. Rolul său de difuzor al produselor ceramice pentru zonele înconjurătoare a fost predominant. Va trebui ca în viitor în studierea ceramicii romane din Moesia Inferioară să se țină seama de existența mai multor centre de mare producție ale căror legături par să fi fost destul de strînse.

VESSELS WITH DIONYSIAC FIGURES AT DUROSTORUM

SUMMARY

30 years ago a fragmentary crater having six applications was discovered on the fire grate of a kiln. (Pontica, 4, 1975, p. 289.) When re-investigating the piece we noticed some inadvertences in its description. We could ascertain neither the existence of the flute nor that one of the human head with the four applications. The two fragmentary applications do not seem to be panthers, but rather the busts of two feminine persons having in their hands a receptacle in the shape of a truncated cone. The presence of these figures would testify a funerary connotation of the above mentioned vessel.

A second piece discovered more recently is the handle of a patera made of clay, having Dionysus as ornament in the upper register.

Both these objects are dated as belonging to the second half of the 2nd century and to the next century.

Bogdan Sultov analysed two fragments of vessels, found at Pavlikeni, having representations extremely close to these ones discovered at Durostorum. Their striking resemblance makes us think of the existence of some connections and influences between the two centres of ceramic production. Without ignoring the fact that the prototypes were specific to certain zones of the empire, during the 2nd and the 3rd centuries the existence of some models common to several centres producing ceramics can be distinguished in Inferior Moesia.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1, 2. Vessels with Dionysiac figures from Durostorum.

[12] C. Mușețeanu, Dacia, N.S., 29, 1985, sub tipar.

CONSIDERAȚII PRIVIND O SPADĂ MEDIEVALĂ DIN VALEA BISTREI (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

de ZENO PINTER

Cu prilejul lucrărilor de amenajare a unei pepiniere a Ocolului silvic Oțelu Roșu, în anul 1984, Damian Ionescu din satul Măru (com. Zăvoi, jud. Caraș-Severin) a descoperit, în locul numit „Poiana Prisăcii", o spadă medievală [1].

Locul descoperirii este situat pe o creastă de deal ce desparte Valea Mare de Valea Vidrei, la aproximativ 5 km SE de șoseaua ce leagă stațiunea Poiana Mărului de satul Măru, la 3 km de stațiune. Poiana în discuție este străbătută de poteca folosită „din vechime" [2] de locuitorii satelor Măru și Măgura (Crîjma) pentru ceea ce specialiștii numesc „pendularea simplă" a turmelor de oi [3] spre stînele lor de pe muntele Măgura (1603 m) și Muntele Mic (1802 m).

După afirmațiile descoperitorului, spada a fost găsită în pămînt la o adîncime de cca 40 cm, orientată E—V și ușor înclinată cu vîrful în jos. În cercetarea de teren pe care am întreprins-o am observat o interesantă îngrămădire de pietre la distanța de 1,30 m de locul descoperirii. De formă aproape circulară și cu diametrul de cca 2,60 m, această formațiune mai lasă să se observe în partea de nord unele urme de potrivire și de clădire a pietrelor nefasonate, în rest fiind distrusă și acoperită de vegetație.

Din păcate piesa ne-a parvenit abia după cîteva săptămîni și doar după ce descoperitorul a sudat-o în dorința de a „restaura" lama ruptă în săpătură, folosind în acest scop un aparat cu arc electric. Exceptînd acest incident, spada, actualmente în curs de restaurare la Muzeul județean de etnografie și istorie locală din Caransebeș (nr. inv. 13 464), nu a suferit distrugeri decît din partea agenților mediului, starea ei de conservare fiind relativ bună.

Lungimea totală a piesei este în prezent de 1052 mm și chiar presupunînd că o porțiune din vîrful lamei s-a distrus prin oxidare, considerăm că lungimea originară nu a putut depăși 1100 mm. Greutatea piesei reprezintă 1750 g și de asemenea putem aprecia că și în vechime, cu lama întreagă, neoxidată și cu înmănușarea din piele sau lemn, nu a putut depăși 1800—1850 g.

Lama spadei, prevăzută cu două tăișuri, are lungimea de 874 mm și lățimea sub gardă de 58 mm, lățime ce scade uniform spre vîrf pînă la 29 mm. Sub gardă, lama are grosimea de 8 mm, aceasta scăzînd de asemenea spre vîrf la 4 mm. Cele două fețe ale lamei sînt străbătute de cîte o șănțuire mediană („șanț pentru scurgerea sîngelui" — *Blutrinne*) lungă

[1] Mulțumim cu acest prilej descoperitorului care ne-a cedat spada pentru publicare.

[2] Expresia aparține lui Simion Bistrian din satul Măru.

[3] Nicolae Săcară, Analele Banatului, Timișoara, 1981, p. 72.

S C I V A, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 184—188

Fig. 1. Harta Văii Bistrei cu locul descoperirii.

CONSIDERAȚII PRIVIND O SPADĂ MEDIEVALĂ DIN VALEA BISTREI (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

de ZENO PINTER

Cu prilejul lucrărilor de amenajare a unei pepiniere a Ocolului silvic Oțelu Roșu, în anul 1984, Damian Ionescu din satul Măru (com. Zăvoi, jud. Caraș-Severin) a descoperit, în locul numit ,,Poiana Prisăcii'', o spadă medievală [1].

Locul descoperirii este situat pe o creastă de deal ce desparte Valea Mare de Valea Vidrei, la aproximativ 5 km SE de șoseaua ce leagă stațiunea Poiana Mărului de satul Măru, la 3 km de stațiune. Poiana în discuție este străbătută de poteca folosită ,,din vechime'' [2] de locuitorii satelor Măru și Măgura (Crîjma) pentru ceea ce specialiștii numesc ,,pendularea simplă'' a turmelor de oi [3] spre stînele lor de pe muntele Măgura (1603 m) și Muntele Mic (1802 m).

După afirmațiile descoperitorului, spada a fost găsită în pămînt la o adîncime de cca 40 cm, orientată E—V și ușor înclinată cu vîrful în jos. În cercetarea de teren pe care am întreprins-o am observat o interesantă îngrămădire de pietre la distanța de 1,30 m de locul descoperirii. De formă aproape circulară și cu diametrul de cca 2,60 m, această formațiune mai lasă să se observe în partea de nord unele urme de potrivire și de clădire a pietrelor nefasonate, în rest fiind distrusă și acoperită de vegetație.

Din păcate piesa ne-a parvenit abia după cîteva săptămîni și doar după ce descoperitorul a sudat-o în dorința de a ,,restaura'' lama ruptă în săpătură, folosind în acest scop un aparat cu arc electric. Exceptînd acest incident, spada, actualmente în curs de restaurare la Muzeul județean de etnografie și istorie locală din Caransebeș (nr. inv. 13 464), nu a suferit distrugeri decît din partea agenților mediului, starea ei de conservare fiind relativ bună.

Lungimea totală a piesei este în prezent de 1052 mm și chiar presupunînd că o porțiune din vîrful lamei s-a distrus prin oxidare, considerăm că lungimea originară nu a putut depăși 1100 mm. Greutatea piesei reprezintă 1750 g și de asemenea putem aprecia că și în vechime, cu lama întreagă, neoxidată și cu înmănușarea din piele sau lemn, nu a putut depăși 1800—1850 g.

Lama spadei, prevăzută cu două tăișuri, are lungimea de 874 mm și lățimea sub gardă de 58 mm, lățime ce scade uniform spre vîrf pînă la 29 mm. Sub gardă, lama are grosimea de 8 mm, aceasta scăzînd de asemenea spre vîrf la 4 mm. Cele două fețe ale lamei sînt străbătute de cîte o șănțuire mediană (,,șanț pentru scurgerea sîngelui'' — *Blutrinne*) lungă

[1] Mulțumim cu acest prilej descoperitorului care ne-a cedat spada pentru publicare.

[2] Expresia aparține lui Simion Bistrian din satul Măru.

[3] Nicolae Săcară, Analele Banatului, Timișoara, 1981, p. 72.

S C I V A, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 184—188

de cca. 665 mm. Lățimea acestor șănțuiri scade odată cu aceea a lamei, de la 13 mm sub gardă pînă la 5 mm în punctul cel mai apropiat de vîrf.

Garda cu lungimea de 220 mm, prezintă în secțiune un profil pătrat cu colțurile rotunjite și latura de 12 mm. În prezent garda are o poziție ușor înclinată, datorată probabil unei mici deplasări din perioada folosirii

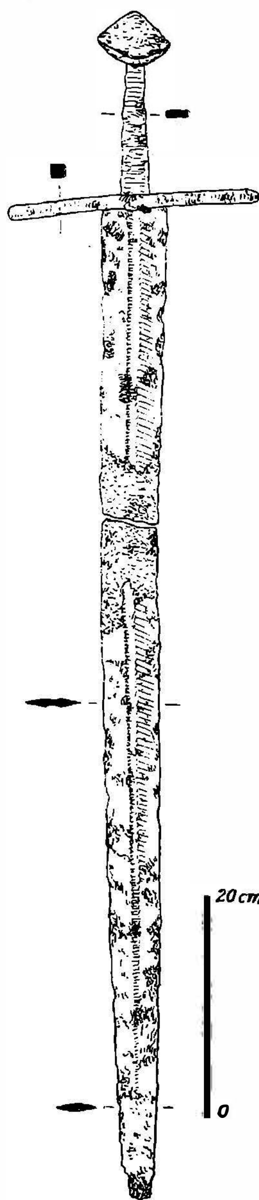

Fig. 2. Spada din Poiana Prisăcii.

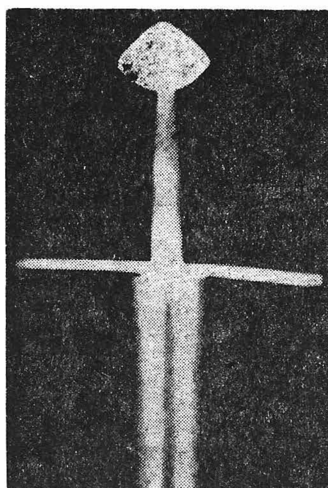

Fig. 3. Spada din Poiana Prisăcii, radiografie.

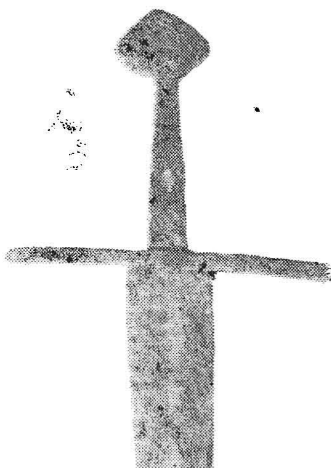

Fig. 4. Spada din Poiana Prisăcii, butonul, mînerul și garda.

armei. Datorită unor detalii tehnice sîntem deci înclinați să considerăm poziția din construcție a acestui element ca perpendiculară pe lamă.

Mînerul spadei are lungimea de 116 mm de la buton la gardă și forma aproximativă a unui trunchi de piramidă cu baza mare de 26/8 mm, iar cea mică de 15/5 mm.

În sfîrșit butonul mînerului are forma lenticulară, cu partea superioară mai proeminentă și sfîrșită printr-o creastă mediană, partea inferioară fiind rotunjită. Prin masivitate, acest element asigură o echilibrare foarte bună a armei, ușurînd prin contrabalansare mînuirea ei.

Obținînd o radiografie a piesei[4], am putut observa lipsa totală a vreunei urme de ornamentare sau semn de atelier, fiind în schimb ușor vizibil modul tehnic de îmbinare a elementelor componente. Lama și mînerul sînt prelucrate prin forjare din aceeași bucată de metal. Lăcașul practicat în gardă pentru introducerea pe mîner a fost lărgit în partea inferioară pînă la lățimea lamei, astfel încît umerii acesteia să fie îngropați în grosimea gărzii. Butonul, ca și garda, au fost aplicate probabil prin batere la cald, nefiind vizibile urme de nituire. Tot în radiografie se poate observa cum

[4] Aducem aici mulțumirile noastre tovarășului dr. med. Coriolan Răcăjdeanu pentru sprijinul acordat.

şănţuirile mediane de pe lamă se continuă dincolo de gardă, pe mîner, cu cca 10—15 mm.

Încercînd să încadrăm cronologic cît mai exact această piesă, ne vedem puşi în dificultate atît de mai sus menţionata lipsă a vreunei inscripţii sau urme de ornamentare, cît şi de modul ocazional şi izolat al descoperirii. Prin urmare, singurele mijloace la dispoziţie rămîn cronologiile puse la punct pe criterii tipologice. Elementele pe care le putem lua în discuţie privesc în special butonul, mînerul şi garda. Butonul lenticular cu creastă mediană, precum şi mînerul scurt de tipul celor „pentru o singură mînă", pledează pentru o datare destul de timpurie, pe cînd garda destul de lungă şi dreaptă ne îndeamnă spre o datare ceva mai recentă. Cu o lungime apreciabilă, lama pare să ducă tot la o datare mai recentă, acest tip de spade cu lama lungă şi ascuţită spre vîrf fiind arme pentru lovit şi împuns, iar apariţia lor legată de folosirea pe scară tot mai largă, pe lîngă cămaşa de zale, a armurii din plăci metalice [5]. Pornind de la aceste elemente şi în funcţie de tipologiile consacrate, spada din Poiana Prisăcii este un tip de tranziţie între spadele romanice „pentru o mînă", arme de lovit, şi cele gotice „pentru o mînă şi jumătate" şi ascuţite, pentru lovit şi împuns [6]. A. Ruttkay, clasificînd spadele slovace din secolele IX—XIV în funcţie de modul de utilizare şi după forma butonului, a mînerului şi a gărzii şi folosind în acest sens şi tipologiile propuse de A. B. Hoffmeyer pentru armele nordice, şi R. E. Oakeshott pentru cele occidentale, încadrează în tipul „XI" piese foarte asemănătoare celei în discuţie, iar cronologic le plasează în secolul al XIII-lea, pînă în prima jumătate a secolului al XIV-lea [7]. Piesele din tipul „XI" pot fi considerate variante tîrzii ale spadelor cu buton lenticular de tip „IX", caracteristice pentru perioada secolelor XI—XII, iar prelungirea folosirii lor în timp pînă la mijlocul secolului al XIV-lea cu unele modificări ca prelungirea mînerului, a gărzii şi a lamei, este sesizată mai ales în spaţiul răsăritean al Europei [8]. În ceea ce priveşte piesele de referinţă descoperite în ţară şi publicate, putem găsi unele analogii parţiale atît în literatura de specialitate mai veche [9], cît şi în cea mai nouă [10], dar fără o corespondenţă tipologică absolută.

Spada din Poiana Prisăcii poate fi prin urmare inclusă în tipul „XI" al clasificării propuse de A. Ruttkay, mai exact în ultima fază de evoluţie a acestui tip şi deci cronologic spre mijlocul secolului al XIV-lea. Cît priveşte data la care spada a ajuns în pămînt, aceasta s-a putut produce şi spre sfîrşitul aceluiaşi secol, avînd în vedere posibilitatea folosirii unor arme bune şi scumpe pe parcursul unei perioade mai lungi de timp [11]. De asemenea, din modul de prelucrare şi îmbinare a pieselor componente, precum şi din echilibrarea deosebită a piesei şi a materialului de calitate folosit, putem aprecia că avem de-a face cu o spadă cavalerească foarte preţuită în epocă şi folosită aproape în exclusivitate de elementul nobiliar. În acest sens, cu convingerea că înaintea unor cercetări arheologice sistematice în zonă, chiar după încadrarea cronologică mai mult sau mai puţin exactă,

[5] Wendelin Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890, p. 244.

[6] Alexander Ruttkay, SlovArch, 24, 1976, 2, p. 252.

[7] *Ibidem*, p. 256.

[8] *Ibidem*, p. 257 ; se face referire la piesele publicate şi clasificate de A. N. Kirpičnicov.

[9] Szendrei János, *Magyar hadtörténelmi emlékek*, Budapesta, 1896, pl. 184, 175, 151. Cf. ArchÉrt, 16, 1896, p. 361, pl. 111.

[10] Martin Rill, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 26, 1983, 2, p. 80 sq. Cf. şi M. Zamoşteanu, Materiale, 7, 1961, p. 347.

[11] Radu Popa, Sargetia, 9, 1972, p. 81.

orice încercare de plasare a piesei în peisajul istoric local nu poate fi decît ipotetică, facem cîteva precizări pornind de la locul descoperirii și apelînd la documentele vremii ce ne vorbesc despre așezările Văii Bistrei.

Despre satul Măru, în vecinătatea căruia s-a făcut descoperirea, aflăm că la 1387 face obiectul unei danii regale pentru Bogdan Românul fiul lui Ștefan de Mîtnic [12]. În același document mai apare și o interesantă mențiune conform căreia nobilii români de Mîtnic dețineau de fapt dinainte satul Măru cu livezi, păduri, mori și munți cu pășuni, în calitate de cnezi [13]. Este deci posibil ca cel tîrziu la mijlocul secolului al XIV-lea, familia Mîtnicilor să-și fi impus stăpînirea domeniilor din Valea Bistrei în detrimentul obștilor sătești, dacă nu și în cel al Bizereștilor, cealaltă familie nobiliară românească ce deținea domenii în zonă [14].

Cît despre modul în care spada a ajuns în pămînt într-un loc destul de izolat, sîntem înclinați să excludem pierderea ei, din motiv că asemenea arme, devenite aproape simbol al rangului nobiliar și bucurîndu-se de o deosebită prețuire în epocă, erau de obicei recuperate chiar și de pe cîmpurile de luptă. Mai plauzibilă ni se pare ipoteza ascunderii, a abandonării temporare a armei cu intenția recuperării ulterioare. Este de asemenea posibil ca spada să fi ajuns în pămînt în legătură cu formațiunea de pietre menționată mai sus, iar în acest caz sperăm ca o căutare arheologică viitoare să aducă elucidarea problemei.

BETRACHTUNGEN ZU EINEM MITTELALTERLICHEN SCHWERT AUS DEM BISTRATAL (KREIS CARAȘ-SEVERIN)

ZUSAMMENFASSUNG

Das Schwert wurde zufällig zwischen den Dörfern Măru und Poiana Mărului im Jahre 1984 entdeckt. Von der gebrochenen und vom Entdecker geschweissten Klinge abgesehen, ist das Fundstück ziemlich gut erhalten. Nach typologischen Standpunkten zu urteilen, reiht sich das Schwert aus Poiana Prisăcii in den Typus „XI" der von Alexander Ruttkay vorgeschlagenen Klassifizierung ein, und bezieht sich zeitgeschichtlich gesehen auf die erste Hälfte des XIV. Jh. Da es nicht auszuschliessen ist dass eine derartig teure und wertvolle Waffe längere Zeit im Gebrauch war, könnte sie auch später, beziehungsweise in der zweiten Hälfte des XIV. Jh. in die Erde eingegraben worden sein. Die erste urkundliche Erwähnung des Dorfes Măru aus dem Jahre 1387, nennt dieses Gebiet als Gut des Knesengeschlechtes von Mîtnic und das sogar vor dem Verfassungszeitpunkt dieses Dokumentes. Näheres bezüglich der Herkunft des Schwertes, sowie der Art und Weise wie es an den Fundort gelangte, erhofft man durch weitere archäologische Forschungen zu erfahren.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

[12] Hurmuzaki, I, 2, p. 300.

[13] *Ibidem*, „...quandam possessionem nostram sub ipsius kenesiatu seu officiolatu hactenus habitam ...".

[14] Traian Popa, Revista Institutului social Banat Crișana, 13, Timișoara, 1944, p. 547.

nu apar numai personaje istorice, ci și mitologice și că acestea din urmă reprezintă elementul de continuitate în iconografia respectivei teme.

După capitolul introductiv urmează o succesiune de capitole de întindere diferită în care sînt prezentate, în ordine cronologică, momentele din evoluția temei iconografice, după cum urmează: Scene de audiență la Persepolis; Prototipuri vechi orientale; Audiența ca temă și tip; Monumente funerare ale dinaștilor lykieni; Sarcofage din necropola regală de la Sidon; Monumente figurate grecești; Audiența la rege din perspectivă grecească și romană republicană; scene romane de audiență și *tribunal*; Un monument triumfal din epoca lui Sulla; Adaosuri noi sub Augustus; Piese de argint romane aulice; Clementia Augusti; Scene mitologice de audiență etrusce; Scene de audiență mitologice romane; Scene mitologice de judecată; Reliefuri ale magistraților romani și monumente private; Scene de supunere în relieful istoric roman; Despre sarcofagele comandanților de oști; Sarcofage ale funcționarilor; Scena de tribunal din antichitatea tîrzie și prototipurile ei; Despre mozaicul de la Centcelles; Scene de audiență mitologice si biblice.

În capitolul „Scene de audiență la Persepolis" se au în vedere scenele care decorau terasa palatului și care îl reprezintă pe Xerxes primind o solie; scene care după H.G. sînt cele dintîi care înfățișează cu claritate o audiență, la originea lor aflîndu-se străvechi reliefuri votive ca cel de pe o urnă de la Lagaș; stela sumeroacadiană a lui Urnamu sau un relief de piatră din Babilon reprezentînd venerarea unei divinități. Considerațiile asupra ceremonialului oriental îi permit autorului să discute și să pună la îndoială autenticitatea unui relief păstrat la Muzeul de istorie din Berna și reprezentînd o audiență la Cyrus.

Capitolul „Audiența ca temă și tip" (p. 32—34) depășește prin importanța precizărilor făcute de autor subiectul propriu-zis al cărții. După H.G. tipul este o anumită creație artistică ce are caracter de model. scenele de audiență nefiind un tip iconografic, ci o temă cu tipuri de figuri și tipuri compoziționale, la fel ca banchetul funerar. Precizarea ni se pare importantă și pentru înțelegerea limbajului artistic al monumentelor funerare din Dacia acolo unde în locul unei tipologii a scenei banchetului funerar, analiza temei ar permite evidențierea mai pregnantă a aportului adus de meșterii locali la exprimarea acestei teme de largă circulație.

După H.G. o scenă de audiență devine tipică cînd anumite tipuri figurative, ca de pildă persoana care primește în audiență, persoana care cere audiență și însoțitorii se repetă, pe cînd conținutul variază putînd fi vorba de scene de plată a tributului, scene de judecată, întîmplări cu caracter istoric-narativ. După H.G. scena de *tribunal* este și ea o temă care apare în epoca romană tîrzie și care se caracterizează prin reprezentarea frontală a celui care primește în audiență și prin dispunerea compoziției pe registre.

Capitolul dedicat monumentelor funerare ale dinaștilor lykieni permite autorului o serie de observații asupra artei din Lykia pe care o consideră „o artă greacă în slujba negrecilor" întrucît monumentele funerare sînt opera unor meșteri greci sau de școală greacă, că legăturile cu arta ionică dăinuie în Lykia și după cucerirea de către perși a orașelor grecești de pe coasta Asiei Mici, ele manifestîndu-se în forma de exprimare, în timp ce tematica corespunde gustului comanditarului.

Capitolul „Monumente figurative grecești" pleacă de la sublinierea faptului că scenele de audiență la rege în arta greacă se petrec numai în mediul mitologiei sau în mediul oriental, că pentru greci proskynesia era un obicei barbar. În capitolul următor ideea este dusă mai departe, autorul arătînd că în arta romană proskynesia este reprezentată pentru prima dată în epoca lui Sulla și atunci este vorba despre supunerea unor șefi barbari în fața comandanților de oști romani și că deși nu s-au păstrat, probabil că scenele de audiență elenistice de pe picturile parietale stau la originea scenelor romane de acest tip.

Capitolele consacrate scenelor de audiență în epoca romană prilejuiesc autorului o analiză a tuturor monumentelor pe care aceste scene sînt reprezentate, atît a celor publice, cît și private, laice sau de cult, pînă la monede. Autorul surprinde schimbările socio-politice și consecințele lor asupra manifestărilor artistice. H.G. arată că în arta romană scenele de audiență apar în pictură, sculptură, mai cu seamă pe sarcofage, pe produse de toreutică, ceramică și — am adăuga noi — pe mozaic, ele repartizîndu-se în două grupe: scene care reprezintă personaje istorice (împărați, funcționari sau comandanți) și scene care reprezintă personaje mitologice (Achile, Neoptolemos); scenele în care este redat împăratul corespund imaginilor de pe reliefurile oficiale (istorice sau monede).

Ni se pare foarte importantă definiția reliefului istoric roman, ca și mesajul acestuia care în concepția lui H.G. are un vădit caracter propagandistic menit să pună în valoare și să evidențieze virtuțile personajului central reprezentat (*clementia, justitia, pietas*).

Urmînd evoluția cronologică a scenelor de audiență în arta romană H.G. se oprește asupra „capetelor de serie", asupra acelor reprezentări care au stat la originea unor modalități ulterioare de tratare a temei audienței. Astfel, scenele romane de audiență ar începe cu un monument triumfal din epoca lui Sulla, a cărui amintire s-a păstrat pe un inel sigilar al acestuia, inel după care s-a inspirat imaginea redată pe un denar din 56 î.e.n. și care arată supunerea lui Bocchus și Jugurta. Monedele din epoca lui Augustus înfățișînd

împărțirea de *suffimenta* (un aureus a lui L. Mescinius Rufus) din care derivă scenele de audiență la magistrați sau produsele de toreutică ale curții imperiale, cum este celebrul skyphos de la Boscoreale și pe care este redat Augustus primind o delegație de barbari, constituie prototipuri pentru relieful istoric din epoca antoniniană tîrzie.

În continuare H.G. se ocupă de scenele mitologice etrusce și arată că deși nu aveau vreo legătură cu cele romane reprezintă premise tematice pentru acestea. Ne întrebăm totuși dacă includerea lor printre capitolele dedicate temei iconografice în arta romană nu complică înțelegerea modului în care aceasta a evoluat.

Ocupîndu-se de scene mitologice de audiență și judecată H.G. amintește că în epoca lui Augustus în arta artizanală se întîlnește adesea scena înfățișîndu-l pe Priam îngenunchind în fața lui Achile, scenă care are ecou pe sarcofagele comandanților de oști de mai tîrziu. La scenele de audiență la Achile ar mai fi de adăugat și mozaicul policrom de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din păcate astăzi pierdut [3].

Deosebit de interesantă este legătura pe care o face H.G. între toreutică și repertoriul decorativ al unor sarcofage, ca și filiația dintre sarcofagele cu teme mitologice și cele ale comandanților de oști sau modul în care scenele mitologice de judecată au influențat scenele de *tribunal* ale împăraților sau magistraților. Aceștia sînt redați pe monumente funerare încă din sec. I e.n., tipul de scenă fiind creat special pentru pretori în municipii și colonii, reprezentînd, deci, o creație specifică a ceea ce H.G. denumește „artă municipală”.

Din punctul de vedere al istoriei Daciei capitolul consacrat scenelor de supunere in relieful istoric roman are o valoare deosebită deoarece aici sînt comentate cîteva scene de pe Columna lui Traian. După H.G. primele scene de *submissio* ar fi cele de pe Columna lui Traian, reliefurile XLIV și LXXV. Această din urmă scenă este descrisă pe larg fiind vorba despre supunerea dacilor de la sfîrșitul primului război. Împăratul stă pe un podium înconjurat de ofițeri și soldați, în fața lui stau doi pileati în genunchi : un altul este reprezentat tot în genunchi. dar lateral, lîngă tron. Scena continuă cu un grup de comati îngenunchiați, cu alții ridicați stînd pe stînci, în spatele cărora stă în picioare Decebal. H.G. trece in revistă părerile referitoare la identificarea personajului redat din spate, lîngă podium-ul pe care șade Traian, raliindu-se părerii lui W. Gauer [4] care vede în cel îngenunchiat pe Decebal. Credem că rămîne în continuare valabilă părerea lui C. Cichorius adoptată de mai toți exegeții Columnei că pileatul îngenunchiat nu este Decebal și că regele dac este cel înfățișat la marginea scenei in picioare. Lui H.G. nu i se pare exclus ca Decebal să fi fost imaginat in ambele posturi, mai întîi închinîndu-i-se lui Traian și imediat după aceasta, îmnînîndu-și oamenii la luptă. Nouă ni se pare greu de admis ca în aceeași scenă regele dac să fi fost reprezentat de două ori și în situații diametral opuse, ca să nu mai amintim de faptul că, deși cu capul redat din profil, trăsăturile dacului îngenunchiat nu se aseamănă cu cele ale personajului care stă drept, recunoscut unanim ca Decebal.

După analiza scenelor amintite de pe Columna traiană H.G. se oprește asupra unui relief păstrat în Palatul Saccheti de la Roma, relief care îl înfățișează pe Septimius Severus primind o delegație de senatori, și pe care îl consideră o premisă tematică pentru reprezentările audiențelor la palat, cum apar in epoca lui Diocletian.

În capitolele dedicate sarcofagelor, H.G. pune apariția celor ale comandanților de oști în legătură cu atacurile barbare și războaiele din timpul lui Marcus Aurelius. Interesantă ni se pare observația că scenele în care personajul principal stă în picioare sau jos corespund personificărilor de pe monedele din epoca lui Hadrian care înfățișează — Justitia și Clementia.

Referindu-se la sarcofagele funcționarilor din sec. III e.n. H.G. constată că tema a fost preluată de pe monumentele funerare din sec. I e.n. Discutarea acestor sarcofage ii prilejuiește autorului o serie de considerații pline de conținut asupra costumului din sec. III e.n.

În capitolul rezervat scenelor de *tribunal* din antichitatea tîrzie și prototipurilor sale H.G. se ocupă de compoziția pe registre arătînd că cel mai vechi monument pe care în registrul superior este reprezentat un funcționar și în registrul inferior persoane care i se adresează este stela lui M. Valerius Anteros Asiaticus de la Brescia datind din epoca lui Claudius, că pe monumentele imperiale compozițiile pe două registre apar în epoca lui Marcus Aurelius cînd se face trecerea de la redarea din profil, ca în scenele de *adlocutio* și *liberalitas*, la redarea frontală a personajului central.

O altă constatare importantă ni se pare aceea după care în ceea ce privește noua manieră de exprimare artistică, frontalitatea și împărțirea pe registre, arta municipală și provincială precede arta aulică.

[3] C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 217, nr. 2 : I. Berciu, Apulum, 4, 1962, p. 151 sqq cu bibliografia completă.

[4] W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*, I Teil : *Darstellungsprogramm und künstlericher Entwurf (Monumenta Artis Romanae)*, XIII, Berlin, 1977, p. 30 sq.

Scena de *tribunal* specifică antichității tîrzii se caracterizează după H.G. prin redarea frontală a personajului central şi împărțirea compoziției pe registre, tipice fiind dipticurile de fildeş înfățişînd scene de circ, amfiteatru sau audiențe la magistrat. Alături de această schemă compozițională continuă şi scenele de audiență cu personajul central redat în profil pe monumente păgîne sau paleocreştine, ca mozaicul de la Centcelles.

Într-un ultim capitol H.G. arată cum scenele de audiență au influențat iconografia paleocreştină.

Prin informația densă, metodă şi concluziile de larg interes care depăşesc sfera istoriei artei antice cartea lui Hanns Gabelmann nu este numai o lucrare de referință, ci şi un model de urmat.

Lucia Ţeposu-Marinescu

ABREVIERI FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca.
AIGR	Anuarul Institutului geologic al României, Bucureşti.
BAR	British archaeological reports, Oxford.
BCH	Bulletin de correspondence hellenique, Paris.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, Bucureşti.
BMI	Buletinul monumentelor istorice, Bucureşti.
BSNR	Buletinul Societății numismatice române, Bucureşti.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
Dacia N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DID	*Din istoria Dobrogei*, Bucureşti.
DIR	*Documente privind istoria României*, Bucureşti.
InvArh	*Inventaria archaeologica*, Bucureşti.
Izvestija Varna	Izvestija na varnenskoto arheologičesko družestvo, Varna.
JdI	Jahnbuch des deutschen archäologischen Instituts, Berlin.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RE	Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, Bucureşti.
RevMuz	Revista muzeelor, Bucureşti.
RM	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Heidelberg.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
— SÉRIE BEAUX-ARTS
THRACO-DACICA

La publication ,,Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie'' parait 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel 54$.
Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P.O. Box, 12-201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, Bucureşti, telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

RM—ISSN 0039—4009

SCIVA, tomul 37, nr. 2, București, aprilie—iunie 1986, p. 115—192

I. P. Informația c. 2121

Lei 35